

Ингилаб Вәлизадә

**ГАНЛЫ
ЈАНВАР**

(Сәнәдли повест)

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ
НӘШРИЈАТ-ПОЛИГРАФИЈА БИРЛИЈИ

ББК С (Аз) 2
В 49

*Китаб
мүәллифин вәсаити һесабына
нәшр олунур.*

*Редактору Исмајылзадә Мелодија
Рәссамы Мәликов Талех*

В 49 Вәлизадә И. Б.

Ганлы январ. — Б.: Азәрнәшр, 1992. — 96 сәһ.

«Ганлы январ» әсәриндә ганлы январын гурбаны олмуш ики кәһ-чин — Илһам вә Фәризонин фәһиәси тәмәһалында 1990-чы ил январын 19-дан 20-нә кечән кечә халгымызын дүчәр олдуғу фәләкәт гәләмә алы-нараг бәдни бојаларла ифадә едилмишдир.

В $\frac{4702060204 — 56}{M-651(07)-92}$ елансыз

ББК С (Аз) 2

ISBN 5—552—01178—3

Велизаде Ингилаб Бахман оглы

КРОВАВЫЙ ЯНВАРЬ

Документальная повесть

(На азербайджанском языке)

Бәдни редактору *Ф. Фәрәхов*

Техники редактору *С. Әһмәдов*

Корректорлары *Ф. Әләскәрова, В. Мусајева*

ИБ № 5732

Јыгылмаға верилмиш 10. 01. 92. Чапа имзаланмиш 22. 06. 92. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Форматы 70x108 $\frac{1}{32}$. Мәт. кағызы № 2. Шәрти чап вәрә-ги 4,20. Шәрти рәнкли сурәти 4,46. Учот нәшр вәрәги 4,5. Тиражы 5000. Сифа-риш 4. Сәрбәст гијмәт.

Азәрбајҗан Республикасы Дәвләт Мәтбуат Комитәси.

Азәрбајҗан Дәвләт Нәшријат-Полиграфија Бирлији «Азәрнәшр». Бақы — 370005, Нүсү Начыјев күчәси, № 4.

Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.

Азербайджанское государственное издательско-полиграфическое объедине-ние «Азәрнәшр». Бақы—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.

© И. Вәлизадә, 1992

— Чајын сојујуб, ичмәјәчәксән? — Фәризә стәканы столун үстүндән көтүрдү. — Тәзәләјим...

— Ичмирәм, кәтирмә...

— Мама хәрәк бишириб, бәлкә ачлығын вар?

— Јох, тохам.

Кәлин әлини стәкандан чәкиб донуг көзләрини Илһамын үзүнә дикди.

— Ахшам да јемәјибсән...

Илһам чаваб вермәди, јахынлашыб телевизорун дүјмәсини басды. Екран ағарды, сәс чыхмады.

— Буна нә олду? — Сөндүрүб кери дөндү.

— Гоншуларынкы да ишләмир. — Кәлинин шашгын нә зәрләри үзүнә дикилди. — Неч киминки көстәрмир.

— Радио да сусуб... — Гапыја доғру кетди. — Бәлкә антенадандыр?

Кәлинин ири, гара көзләри ојнајыб, кирпичләри чырпылды.

— Илһам, сән чох һәјәчанлысан, нә олуб сәнә?

О, сүст дајанды.

— Мән һәјәчанлыјам? Сәнә елә көрүнүр, бир шеј јохдур.

— Јох, Илһам, сән һәмншәки адам дејилсән, чох тәшвиш кечирирсән.

Илһам дөнүб гапынын архасындакы ајнада өзүнә бахды:

— Мән неч бир дәјишиклик көрмүрәм.

— Хасијјәтиндә анлашылмазлыг вар.

— Хәтринә дәјәси сөз демишәм?

— Јох, Илһам. Үрәјиндә нә исә вар, ач, де мәнә.

— Нәји дејим?

— Үрәјиндә олан сирри. Бәлкә элач тапдым..

Күлүмсәди. Шабалыды додаглары гачыб, сәдәф дишләри чөркәләнди. Әлини Фәризәнин ипәк сачында кәздириб, ел-малча сығал чәкди. Сапки күл иди, мәстедичи әтри дахма-ја долду.

— Ахы мәним сәндән кизли һеч бир сиррим олмајыб. — Көзүнү онун үзүндән чәкмәди.

— Билмирәм... билмирәм... — Кәлинин үрәји чырпынды.

— Алты ајдыр евләнмишик. — Сәсини ичәри чәкди ки, о бири отагда оланлар ешитмәсин. — Лап алты ил, он, ијир-ми ил бир јердә јашасаг да јенә мән сәндән сирр кизләдәси дејиләм. — Ону өпдү, өпәркән көзучу дивардан асылмыш кәфкирли саата бахды вә «кет јат» — деди.

Кәлин кәпәнәк кими әрнини синәсинә гонду, беш бармаг өзүндән уча, енлисифәт, галынбығ, телли оғланын ири, гара көзләрини ичинә бахды. Бахдыгча һәја пәрдәси сифәтини гызартды.

— Кечәдир, јатмајачагсан? — Көзләри хумарланды.

— Сән јат, мән тез гајыдырам...

— Кетмәјәчәксән! — Бирдән-бирә чүр'әтә кәлди. О, һеч вахт әринә белә гәти чаваб вермәмишди.

Илһама арвадынын бу сөзү чох хош вә ширин көрүндү.

— Нијә дә кетмәјим? Мәкәр орада мәндән башга адам јохдур?

— Вар, адам чох олдуғу үчүн дә сән кетмәјәчәксән.

— Фаиғ мәни көзләјир.

— Кәләр, дејәрәм јатыбсан.

— Јатмышам?! Сәни бу чүр билмирдим, Фәризә. Јарым илдә һара кедәр, һарада олардым, сорушмаздын нијә кет-дин, нә үчүн јубандын...

— Билмирәм... һеч өзүм дә билмирәм нијә бу күн белә олмушам. — Әлләри әсирди, бармагларыны әзишдириб өтә-ри онун үзүнә бахды. — Телевизор гәфләтән сөнәндә елә бил үрәјим гырылыб ичимә дүшдү... Валлаһ, о вахтдан горху ичиндәјәм... Истәмирәм ајағыны гапыдан кәнара гојасан...

Сән күчәјә чыханда елә билирәм кетдин, та кери дөнмәјә-чәксән, кимсә сәни мәним әлимдән алачаг...

— Гысганырсан мәни?

— Нә, гысганырам.

— Ишдә оlanda да?

— Нәмишә јох. Бу күн Тбилиси проспектинә адамларын топлашдыгыны көрәндән үрәјимә горху дүшүб. Валлаһ, елә билирәм нә исә олачаг...

Илһам руһ јүксәклији илә:

— Олачаг, — деди, — дүз дејирсән, һәр шеј бу кечә һәлл олуначаг.

— Бу кечә? — Фәризә јени ешидирмиш кими тәәччүблә сорушду. — Нә олачаг?

— Ики күн әввәл шәһәрә Дөвләт Тәһлүкәсизлик Комитәсинин дивизијасыны вә десант һиссәләрини төкүбләр, бу кечә шәһәрә гошун јеридиләчәкдир.

— Нә олуб ки, шәһәрә әскәр долдурсунлар? Сакит јашајырыг да...

— Она көрә јолларда пикет гурурлар ки, гошун кәләндә гаршысыны сахлајыб данышыг апарсынлар. Шәһәрин сакитлијини халг өз өһдәсинә көтүрүб.

— Бирдән данышыг баш тутмады, бир хатасы олду?

— Адамлар әскәрләрә әл галдырачаг? Јохса совет һәрбчиси әһалијә күллә атачаг? Гәрибә фикирләри башындан чыхар.

— Нә билим, валлаһ... Көрүрәм габагкы вахт дејил, ким кими истәди вурур, өлдүрүр, евиндән чыхарыб чөлә атыр, кәндиндән, ата-баба јурдундан говуб дидәркин салыр. Гынама мәни, атамкил өз евиндә, өз ешијиндә динч јашајырдылар. Ким дејәрди, бир күн кәләчәк, ермәниләр онлары јурдундан говуб чыхарачагды?

Фәризә Ермәнистанын Спитак рајонундан иди. Тибб техникумунда охујурду. Анләсилә Бакыја көчәндән сонра артыг алты ај иди ки, гоншулулда јашајан Илһамла аилә гурмушдулар.

Илһам:

— Орада өзбашыналыгдыр, истәдикләрни едирләр, — деди. Адамлары јурдундан говуб чыхармаг Илһамын ағлына белә кәлмәздн, она көрә дә сусду, динмәди.

Офелја кәлиилә оғлунун арамсыз ешидилән пычылтысына гапыја јахынлашды. Кәлин ләјагәтини горујуб сәсини ичәри салмышды, богула-богула данышырды, нәјәсә етираз едирди. Гапыны ачды.

— Илһам! — һөкмлү сәси ешидилди. — Нә олуб? Һара кедирсән? — Башыны дөндәриб саата бахды. — Бах көр саат нечәдир... Инди евдән чыхмаг вахтыдыр? — Ачыг гапыдан јатаг отагыны кестәрди. — Кеч ичәри, палтарыны сојун, јыхыл јат!

Илһам анасынын забитәли сәсини чох ешитмишди. Онун бу чүр һөкмлү данышмағы оғлуну тәәччүбләндирмәди. Садәчә олараг һәмншәки кими гашларыны чатыб күлүмсәди.

— Бәс сән нијә јатмырсан? — дејә сорушду.

— Мән? Мәни нејнәјирсән, јатдым ја јатмадым. — Ананын сачларына гар јағса да кәлилик тәрәвәти һәлә дә үзүндә әкс олунурду. Истәди десин, сәсини Фәризә кими көзәл-көјчәк арвадын вар, о бу вахт әри илә бир јердә олмаг истәјир, тәк гојуб Һара кедирсән? Оғлу илә араларында олан ана-бала пәрдәси көтүрүлмәмишди, көтүрмәк дә истәмәди. Нә дә јеничә әрсәјә чатыб кәлин олмуш Фәризәни утандырыб һәјасыны алмады. Дејәчәји сөзүндән ваз кечди, демәди. — Мән нә вахт олду јатачағам, ахы сән јатмырсан, кәлин дә јатмыр... Сиз јатмајанда ушаглар да нараһат олур...

Илһам јенидән башыны галдырыб саата бахды.

— Он икијә ишләјир, јарым саата евдәјәм. — Фәризә сусду, динмәди. Һөкм ананын әлиндә иди, гәрары о вермәлидир. — Он дәгигәјә дәјим, көрүм нә вар, нә јох, кәлирәм...

— Орада ким вар, дағылышыб кедибләр. — Ана да инад етди.

— Һамы орададыр... адам чохдур... — О, анасынын гаршысында башыны галдырыб бир дәфә үзүнә сәрт бахма-

мышды, бир кәлмәсини ики еләмәмишди. Ана иди. Һәм дә ата әвәзи олмушду она.

Атасы өләндә Илһамын он беш јашы варды, сәккизинчи синфи битириб охумады, ишә дүзәлди. Бачылары Тофигә, Рәсмијјә, Күлбәниз охујурдулар. О ишләјәндән сонра аиләнин чәтинлији күнү-күндән азалды. О илләр архада галмышды, бачылары тәһсилләрини баша вурмуш, Тофигә аилә гурмушду. Гардашы Елхан евләниб, үч ушаг атасы олмушду Илһам сусду, бир сөз демәди, башыны ашағы салыб балача, ики чарпајы чәтинликлә јерләшән, јатаг отағы адландырдылары дахмаја кечди.

Алатава Бакынын хошакәлмәз јери олмушдур. Рајонлардан иш үчүн шәһәрә кәлиб, сығыначаг јери тапа билмәјән аиләлиләр мүвәггәти олараг Алатавада бир-биринә битишик балача, дар далаңлы дахмалар тикиб јашамышлар. О вахт анадан олан ушаг бөјүјүб әрсәјә чатмыш, евләниб аилә гурмуш олса да валидејни кими тәзә мәңзил алмаг үмидилә күнләрини баша вурурду.

Лакин Илһам ев алмышды. Шәһәрин мәркәзиндә ики-отаглы мәңзили варды. Ев тәзә тикилмиш олса да, тә'мир етдирмәмиш јашамаг истәмирди. Тә'мир етдирәчәкди. Һәлә арвадынын кәтирдији чәһизи апармамышды, анасынын «кәлин отағы» — адландырдығы дахмада иди. Гоша чарпајы, шкаф, сервант, бәдәннүма ајна... Чарпајыда, онун јериндә гардашынын оғлу јатмышды. Гыјмады дурғузсунлар. Чох истәјирди ону. Һәм евин илк көрпәси иди, һәм дә атасынын адыны гојмушду она. «Атам» дејә чағырарды. Ашағы әјилди, алнындан, үзүндән өпдү.

— Атамды... — деди. — Атам јеримдә јатыб... Јохса бу бојда кишини киши сајмырсан?

Фәризә чаваб әвәзинә гәддини әјиб ушағы гучағына алмаг истәди.

— Јеринә гојум, гој раһат јатсын, — деди.

— Дурар, тәрпәтмә. — Әлини габаға верди. — Кишидир, киши јериндә јатыб. — Јенидән өпүб дикәлди. Көзләри күлүрдү. Арвадынын сифәтини әлләри арасына алыб сыхды,

бүзүлмүш додагындан өпдү. Елэ бил бу өпүш кэлини тил-симлэди, эл-голуну јанына салыб дилини бағлады. — Сэс салма, бурача, күчэнин башына дәјиб гајыдырам...

— Тинэ чых, Тбилиси проспектинэ кетмэ. — Гэтијјэтлэ деди.

— Тинлэ оранын арасында нэ вар ки!.. Әлини чәнэсинэ кәтириб јалварышла: — он дәгигәјэ... он беш дәгигәјэ гајыдырам, — деди.

— Галхма, он бешдән јухары галхма... — Көзү саатда галды. — Саата бахачағам, он икнини јарысында бурада оларсан.

— Олачағам, јарысында ездәјәм. — Көдәкчәсини кејинди. — Гапыны ачыг гој, сојун јат, тез гајыдырам, деди вә ездән чыхды.

Кедәчәкди, кэлинин «кетмэ» демәсинин әһәмијјәти јох иди. Кетди. Дохсанынчы ил јанвар ајынын он доғгузу саат ијирми үч он сәккиз дәгигәдә Илһам ездән чыхды. Вәтән сәси, торпаг һарајы, милләтнин истиглалијјәти сәсләјирди ону, кетмәли иди, кетди.

Саат ијирми үчдә әскәри гошун дәстәләри һәр чүр сәдләри јарыб, шәһәрин әсас јерләрини тутмағ әмри алмышды. Дөрд јол варды:

Ш а м а х ы ј о л у. Тбилиси проспекти.

С а л ј а н ј о л у. Дәниз кәнары. Шых чимәрлији.

Г а л а ј о л у. Аеропорт истигамәти.

С а б у н ч у д ө н к ө с и.

Дөрд истигамәтдән һәрбчиләрин шәһәрә кирәчәји көзләнилирди. Адамлар јоллары кәсмишдиләр. Ири јүкдашыјан машынлар, тәһнәли, үстү чадырлы машынлар вә хырда миник автомобилләри асфалты тутмушду. Күндүзкү адамлар даһа да чохалыб икигат артмышды. Нэ исә хошакәлмәз бир һадисә көзләнилирди.

Илһам сејрәкликдә дајанаңлара јахылашды, танымады,

үзләринә бахыб кечди. Фаиги ахтарырды. О, һеч јердә јох иди. Адамларын даһа кур олдуғу сәмтә кетди. «Краз» машынынын үстә үч-дөрд адам варды, бири данышырды. Күчә ишыглы олдуғу үчүн данышаны таныды. Халг Чәбһәсиндән Гијас Гајыбов иди. О, дејирди:

— Шәһәр артыг сакитдир, һеч бир горхулу һадисә көзләнилмир. Бир һалда ки, сакитликдир, горхулу бир шеј јохдур, нә үчүн шәһәрә гошуи кирсин, комендант сааты тәтбиг олунсун? Бура шәһәрдир, иши вар, нөвбәси вар, һамы да гулағынын дибиндә ишләмир, чохунуи иш јери узагдыр, кедиб чатмаг олмајачагдыр!.. Икинчи бир тәрәфдән әлислаһлы әскәрләр күнүн күнорта чағы күчәдә долашачаг, дукаимагазаја кирәчәкләр. Нијә? Нијә аналарымызын, бачыларымызын әсәбләринә, лап өз әсәбләримизә тәсир етсинләр... Тәһгир еднламиш һесаб олунаг?! Шәһәрдә там сакитликдир, бундан сонра да сакитлик олачаг. Бир һалда ки, сакитликдир, һеч бир тәһлүкә көзләнилмир, гошуи да кирмәјәчәкдир!

Фикирләр ејни иди, һеч ким истәмирди доғма шәһәринә гошун долдурулсун, фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан олунсун.

Мүхтәлиф сәсләр ешидилирди:

— Шәһәрдә нә вар ки, фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едирләр? — дедиләр.

— Бакыја силаһлы гошун кирмәјәчәкдир!.. Кимсә бағырды.

— Шәһәрни тәһлүкәсизлијини өз үзәримизә көтүрүрүк!

— Ермәни бурну ганыјыб, кеноситдир, ган ахмалыдыр!..

Илһамын јахынлығында кур сәсли киши:

— Ермәни вар? Јохса галанларын хатиринә дәјирләр, чанлары јаныб орду кәтирсинләр?! — һөвсәләдән чыхмыш һалда сәсини учалтды.

Гәдим Азәрбајчан торпағы Чухур Сә'ддә, Зәнкәзурда, Көјчәдә, Ағбабада кәлмә ермәниләр азәрбајчанлылары улу ата-баба мәскәни олмуш јурдундан, ев-ешијиндән чыхарыб

дидәркин салмышдылар. Дидәркииләр Бакыны күчәләринә, районлара дагылышыб, јашамаг үчүн сыгыначаг ахтарыр, тапа билмирдиләр. Һөкүмәт ики жүз мин адамы бирдә-бирә евлә тә'мин едиб јерләшдирә билмирди. Шәһәрдә јашајан ермәниләр дә Ермәнистанда саһибсиз галмыш азәрбајчанлы евләри илә өз мәзилләрини дәјишмәк истәмирдиләр. Гышын орта ајы, евсиз-ешиксиз, сојугун габағында галмыш чамаат гәзәбә кәлмишди. Бир гыгылчым лазым иди. О да дүшдү. Нөмрәсиз машынарда әлләриндә ермәниләрин унванлары јазылмыш вәрәгәләр олап намә'лум адамлар габага дүшәрәк дидәркииләрлә бирликдә ермәни евләринә кирр, Ермәнистанда бош галмыш евләрини унваныны вериб онлары мәзиллиндән чыхарырды.

Јереванда азәрбајчанлылар евидән, бағ-бағатындан, мүлкүндән кечиб аиләсини, ушағыны, башлычасы исә намусуну көтүрүб гачмышды. Анчаг Бакы ермәниләри намусуну, чаныны вермәјә һазыр иди, һөкүмәтин она вердији мәзили јох. Сакит вә разы һалда чыхмырдылар, она көрә дә күч ишләдилрди, өлүм һадисәси олурду. Һәрбчиләр иғтишашы дајандырмаг үчүн мүвафиг көстәриш алмамышды. Буна көрә дә хошакәлмәз һадисәләрә баш гошмурду. Халг Чәбһәси ишә гарышыб төрәнән хошакәлмәз һадисәләрә соң гојмага чалышды: дидәркииләри сакитләшдирдиләр, ермәниләри ордан-бурдан јығыб лимана кәтирдиләр, кәмијә миндириб Хәзәрин о тајына јола салдылар. Азәрбајчан халгынын аличәнаблыгы, инсанпәрвәрлији көстәрди ки, биздә дүшмәнә дә рәһм вар.

Гошунун хәлвәти кәлиши халгы тәшвишә салмышды: Кәлән һәрбчиләр кими кимдән горујуб мүдафиә едәчәкдир? Кәлишләринин мәгсәди нәдир? Хәбәр вериб е'лап етмәдән, кечәјары анчаг дүшмән гошуну шәһәрә кирә биләр. Орду ки, милләтин дүшмәни дејил...

Ахшам саат једди радәләриндә телевизор вә радио көзләнилмәдән сөндү. Сәбәб телестудијанын енержи блокунун партладылмасы иди.

Шәһәрдә дурғуңлуғ варды. Шималдан әсән өлүм кабу-
сунун гара јели даш биналара, јол вә хијабанлара гәм-кә-
дәр сувағы чәкир, адамлар анлашылмазлығ кирдабына дү-
шүб вурнухурдулар. «Нә исә олачаг» — дејирдиләр.

Узун мүддәт Бакынын көрфәзиндә көрүнмәјән гағајылар
бирдән-бирә пејда олмушдулар. Гаранлығ кечәдә һаваја
галхыб дәнизә баш вурур, гыј чәкиб һарај гопарыр, санки
өзүнүн һеч ким баша дүшмәдији бир дилдә сәсини галды-
рырды: Еј инсанлар, ајыг олуң, бу кечә шәһәри күлләјә
тугачаглар!.. Ајыг олуң, мәркәз фитваја дүчар олуб, үзәри-
низә силаһлы гошуң јеридир, өлүмдән хилас олмаг үчүн
башыңызың чарәсини гылың!.. Амандыр, јатмајың!.. Дүңја
ширини јухуда, хош амаллар арзусунда јатдығы һалда сизни
өлүм көзләјир, өлүм вар, јатмајың!.. Мәркәз тәхрибатчыла-
ра һавадар чыхыб сизә гәним кәселиб, ајыг олуң... ајыг
олуң!.. Гағајыларың анлашылмаз сәсинә инсанлар јатмајыб
күчәләрә чыхдылар...

Илһам чамаатың топлашдығы јерә јахынлашдыгда је-
ничә машының үстә галхмыш оғланың сәси кетдикчә курла-
шырды.

— Бу кечә шәһәрә дөрд истигамәтдән гошуң јеридилир,
әһалијә диван тутмаг тәһлүкәси көзләнилир. Танк кәлир, зи-
реһли машыңларда гошуң кәлир. Гошуң силаһсыз дејил.
силаһ вар, патрон лүләдәдир, ачылмалыдыр. Шәһәр дағ-даш
мешә дејил, ики милјон адам јашајыр, күллә ачылды, кимә-
сә дәјмәлидир! Јолларда адам гојмушуг, беш-он мүһарибә
ветераны, јазычы, алим, журналист, рәссам, һатта ичәрилә-
риндә зијалы гадың да вар. Көзләјирик, кәлсинләр, ирәли
дуруб командирләри илә данышачағыг вә шәһәрини тәһлү-
кәсизлијини өз үзәримизә көтүрәчәјик!..

Илһам онун сөзү илә разылашды. Әлини һавада јелләјиб:
— Бу кечә бурадајыг, һеч јана дагыласы дејилик, —
деди.

Јеничә кәлмиш, чохларынын таныдығы шүвәрәк саллаг-быг оғлан көрүнсүн дејә, ишыг фәнәринин алтдакы машынын үстә галхды. Бир аныға сусуб адамларын диггәтини өзүнә чәлб едәндән сонра деди:

— Кәлән һәрбчиләр билдијиниз кими пај-пијада олма-јачаглар. Зиреһли кејимдә, танк вә БТР-дә кәләчәкләр. Һәрбдә нәзакәтдән чох зоракылыг вар. Гаршыларыны кәс-диниз, кечмәјә јол верилмәдә, зоракылыға әл атачаглар. Зоракылыг олан јердә хошакәлмәз һадисә ола биләр. Ма-шынылары јолдан, јол кәнарындап чәкин гыраға, асфалт тә-мизләйсин, кедиш-кәлиш кәснимәсин!..

— Сырајыб ора галханда елә билдик бир ағыллы сөз дејәчәксән... — Кимсә е'тиразыны билдирди.

— Јоллары ачын, һәрә өз машыныны көтүрүб кетсин. евинә!..

— Әскәрләр дә кәлиб шәһәрә долсун! — Илһам гүррәли багырды.

— Бәли, һеч бир манеәјә раст кәлмәдән гој кәлиб шәһә-рә кирсинләр...

— Кирдиләр, хејирә кирәчәкләр? — Јенидән бириси шү-вәрәк оғланын сөзүнү кәсди. — Зијаны сонра олачаг.

— Сәһәр чаванларымыз онлары күл-чичәклә, хош тәбәс-сүмлә гаршылајар.

— Чибимиздән папирос да чыхарыб верәрик...

— Бәли, папироса да гонаг едәрик. Бир күн, ики күн галарлар, көрәрләр бир шеј јохдур, чәкилиб кедәрләр...

— Инанаг ки, онлар шәһәрә долду, тезликлә чәкилиб кедәчәкләр? — Илһам чаваб алмадан ирәли дуруб сәсини даһа да учалтды. — Ахы һүгугларымызы позачаглар... мил-ли ләјагәтимиз боғулачаг...

Она сөзүнүн далысыны давам етмәјә аман вермәдиләр. Бириси:

— Ермәниләр Иттифагдан чыхыр, нә билим, партијаны танымыр, ајры һөкумәт олмаг истәјир, ора гошун јеритмир-ләр, динч јашадығымыз һалда динчлијимизи позурлар? — дејә шикајәтләнди.

Шүвэрэк оғланын фикри илә разылашан башга бириси дајандығы јердән деди:

— Машыналары чыхарыб јолу ачмаг лазымдыр.

Онун сөзүнә гүввәт верән јашлы, дөшүндә дөјүш нишаны олан киши амиранә гышгырды:

— Мән һәрбчи олмушам, мајор рүтбәм вар. Әмр етми-рәм... хаһиш едирәм һәрә өз машиныны јолдан чәкиб апар-сын. — Шүвэрэк оғланы көстәрди. Бу јолдашы мән таныјы-рам, сәһв етмәз, белә билир, белә дә бујуруп. Биз дә о бу-јурдуғу кими етмәлијик.

— О кимдир е... — Даһа чох данышан, өзүнү ора-бура атан оғлан чәмкириб ачы-ачы данышды. — О өз хејири үчүн дејир... Шәһәри ермәниләрдән мән тәмизләтмишәм, мән дә ордуну шәһәрә кирмәјә гојмајачағам!..

Шүвэрэк оғлан деди:

— Мән Халг Чәбһәсинин адындан данышырам, халгын сөзүнү сизә чатдырырам. Халг истәмир јоллар бағлансын, ордунун габағы кәсилсин.

— Бәлкә орду тәчавүзкарлыг нијјәти илә кәлир?..

— Мәһз нијјәти еләдирсә, гаршысына чыхмамалыјыг.

— Гаршысына чыхыб автомата, карабини гаршы јумруг давасы апарачағыг? Сөзүмүз вар, сөзүмүзү дејәрик, фикри-мизи баша саларыг. Анлајыб баша дүшәчәкләр, гајыдыб кедәчәкләр. Јох, анламадылар, гој кәлсинләр, бујнуз чыхарыб бизә тәпик атмајачаглар ки. Галыб-галыб кедәчәкләр.

Шишман киши сон сөзү көзләјирди, дејәсән сөз узаныр, сону кәлиб чыхмырды, һөвсәләсини боға билмәди.

— Һәрбчиләрлә данышыг апармаг үчүн адамлар ајры-лыб, мән хаһиш едирәм о јолдашлар галсын, галанлары да-ғылышыб кетсин евинә.

— Нечә кетсин? — һәмни һөвсәләсиз адам деди. — Гал-маг лазымдырса, биз дә галырыг. Сиз кедин данышын, кө-рәк сизин сөзүнүзү ешидиб гајыдачаглар?..

Бир башгасы:

— Бүтүн күнү бурадајыг, кечә дә көзләјәк, көрәк ахы-ры нечә олур, кедәрик дә, — деди.

«КРАЗ» маркалы жүкбошалдан машиныны сүрүчүсү кабинкада отурмушду, жарыја кими бэдәнини пәнчәрәдән еши-
жә чыхарыб гышгыра-гышгыра деди:

— Онлар ки, кәлиб шәһәрә кирди, һәмни күндән комендант сааты гојачаглар. Мәним иш јерим узагдыр. Артјомда ишләјирәм. Кәрәк сәһәр саат алтынын јарысында евдән чыхам, јубандым чата билмирәм. Гој кәлсинләр командирләриндән сорушум көрүм, комендант сааты олмајачагса «КРАЗ»ымы чәкиб апарачағам.

— Сизин сорушмағыныз артыгдыр, сечдијиниз дәјигли нүмајәндәләр ирәли дуруб данышачаг. Онлар шәһәрин тәһ-
лүкәсизлијини өз үзәрләринә көтүрәчәкләр, сиз галмајын, дағылышыб кедин евинизә...

Бу чүр, буна бәнзәр сөз-сөһбәт ејни адамларын дилиндән чох ешидилди, чохлары дағылышмағын тәрәфдары олсалар да, е'тираз едәнләр дә чох олду. Чаванлар, даһа чох јени-
јетмәләр кетмәк истәмирди. Тәләб бир иди: «Јоллар ачылсын!»

Шәһәрин үзәриндә бир топа ишыг сачды. Она чаваб олараг Шыхов, Гала тәрәфдән сәмаја рәнкли фишәнкләр галхды, гырмызы золаглар сағ-солу кәсиб кечди.

Салјан казармасы шәһәрин ортасында, уча биналарын әһатәсиндә, кениш саһәдә јерләширди. Ичәридә һәјәчан варды. Ики күн әввәл кәтирилмиш әскәрләр вурнухур, әмри ичра едәрәк ора-бура гачыр, јерләрини тутурдулар. Бајырдан адамлар горху һисси илә күчәни, гапылары әһатәјә алмышдылар.

Саат ијирми дөрддә әскәрләр танк вә БТР-ләрини мүнәркини ишә салдылар, һамынын көзләдији бөјүк дарвазадан јох, архадан дивары учуруб күчәјә чыхдылар. Әтрафа дағылышмыш адамларын үзәринә шығыјыб јерләриндә бир-
ики дәфә фырландылар, курулту-нәрилтили сәс салыб Тбилиси проспекти илә үзүјухары галхдылар. Танкларын сәсинә

чохлары ојаныб балконлара чыхдылар, шашгыи һалда јола бојланыб галдылар.

Кимин ағлына кәлә биләрди ки, көзләри өнүндән өтән танкларын гулагларда сәсләнән курултусу гаршыдакы фәлакәтин башлангычыдыр?..

Ики милјонлуг шәһәр јатырды, сүлһ көјәрчининин ганадында јухуја кетмишди. Ким дејәрди ки, көзләрини ачанда өзүнү гузғунун чајнағында көрәчәкдир...

Бүтүн чанлылара, бәшәријјәтә сүлһ арзулајан бир өлкәдә кимин ағлына кәлә биләрди ки, бир күн кәләчәк, арзусунда олдуғлары сүлһ гудузлашачаг, дөнүб мүһарибәјә чевриләчәк, ган ахыдыб инсан гырғыны төрәдәчәкдир...

Биләчәри тәрәфдән ешидилән курултулу сәс нәһәјәт јахынлашды, һәр ики тәрәфдән јолда дајанмыш машынларын үзәринә ишыг сели ахыб сағ-солу шимшәк кими парчалады.

— Кәлдиләр, — дејиб адамлар ишыға доғру ахышдылар.

Һәрә бир тәрәфдән:

— Кимләр данышыг апарачаг, ирәли дурсун, — дедиләр.

Илһам әмәк габагчылы, коммунист иди, фикриндән кечди ки, о да данышыгда иштирак етсин.

— Јолдан чәкилин, ким данышыгда иштирак едәчәк, төләссин, чатыблар.

Суворов күчәсинә топлашан адамлар јарылыб ичләриндән бир дәстә ајрылды.

— Биз һазырыг. — Артыг чаваб көзләмәдән јол боју салынымыш зејтун ағачларынын арасы илә габаға јеридиләр. Лакин, көзләнилмәдән гырмызы од сачан күлләләр сәманы доғрајыб сағ-сола учушду. Санки бу күлләләри көзләјирдиләр, әтрафда ишыглар сөндү. Һәр јан, јер көјә, көј јерә говушду, биналар гаранлыға бүрүнүб итдиләр. Зүлмәт нәјинсә баш верәчәјини хәбәр верди. Лакин хош мәрәмлы инсанлар буну дујуб һисс етмәдиләр. Чүнки дөвр, зәманә, тарих алдатмышды онлары.

— Нә олду?

— Ишыглары нијә сөндүрдүләр? — Һәрә бир тәрәфдән бағырышыб ора-бура вурнухдулар.

Лухарыдан кэлэн күчлү ишыг сели золаг кими Тбилиси проспектини кәсиб гаршыдакы XI Гызыл Ордунун абидәсини дөјдү. Курултулу, нәрилтили ағыр танклар һәр ики тәрәфдән ејни вахтда кәлиб чатдылар. Гарагуш овунун үзәринә шыгыјан кими танклар да өзләрини јолу кәсмиш машинлара чыриды. Шаггылты курултуја, курулту шаггылтыја гарышды. Бензин бакларыны күлләјә тутуб дағытдылар; орда-бурда машинлар од алыб, алов галхды, гара түстү думаны һаваја јајылды. Горхуја дүшмүш адамлар данышыгы унудуб һәрә өз машиныны һајына дүшдү, ирәли чумуб гачырмаг истадиләр, кеч иди. Ирили-хырдалы машинлар бир-биринә гарышыб танкларын габағында һелләвир, орабура атылыб дағылырдылар.

Бир анын ичәрисиндәки нәрикти, курулту, атәш, бензин бакларыны партладылмасы санки габагчадан һазырланмыш сәһнәчик иди, кино чәкәчәкдиләр. Бәли, габагчадан һазырланмыш бир әмәлијјат иди. Лакин кино үчүн јох, инсан гырғыны үчүн һазырланмышды. Танклар, сачлы-саггаллы әскәрләр Тбилиси проспекти илә Суворов күчәсини кәсшидији јердә дајандылар, әввәл автоматлары саға-сола дөндәриб адамларын башларынын үзәриндән күллә атдылар. Бу, хәбәрдарлыг сигналы иди. Данышыг апармаға һазырланмыш күтлә бу көзләнилмәз һәрәкәтдән шаггын һалда дајаныб галмышды. Буну көрән әскәрләр истигамәти дөјшидиләр, башладылар адамларын үзәринә од сәһнә күллә јагдырмаға.

Өлүм варды. Чанлы инсанлар бир-бириндән хәбәрсиз орда-бурда өлүрдү. Сачлы-саггаллы, һәрби либас кәјмиш нәш'әли әскәрләр динч әһалини күлләјә тутмушду; әлләриндә «дубинка» гаршыдакыны дөјүр, ағыз, үз, баш билмир, зәрбәни һарасы кәлди ендирирди.

Дөјүләнни, јараланыб јердә сүрүнәнни, өлүб бу дүнјасындан ајрыланын ағысы-ачысы архадакыны гәзәбә кәтирир. о да ирәли чан атырды.

— Дајаный!.. Атышманы дајандырын! — Илһам бағырды. Биз данышыг апармалыјыг.

Сакит кечэдә дөрд тәрәфдән киминсә сәрсәм әмри илә гошун шәһәрә кирмишди; дөрд јердә ејни вахтда гаршыларына чыханы дөјүр, күлләјә тутур, танкын алтына салыб јерә јанышдырырдылар. Бунлар Ростов вә Ставрополдан әлтијата бурахылмыш отуз, гырх јашлы, әксәри дә ермәнитәрдән ибарәт хүсуси орду әскәрләри иди. Чәкинмәдән атырдылар. Беш күлләдән бириси әтә санчылырды. Јап кечәиләр торпаға батыр, даша, дәмирә дәјиб выјылты илә башга истигамәтә учушурду.

Олүрдүләр. Өләи сус-пус торпаға дүшүб галырды. Јараланан јыхылыр, галхыб ирәли јеримәк истәјирди...

Илһамын дүјүнләнмиш јумругу һавада:

— Аتماјын!.. Атышманы сахлајын!.. — дејирди.

— Кимә күллә атырсыңыз?! — Онуила гоша ирәли чап атап бағырды.

— Биз өзүнүзкүјүк, атәши дајандырын! — Илһамын гәзәби кетдикчә артырды.

— Көмәк едиң, ган мәни апарды!.. — Чанынын һајында олан оғлан имдад истәди.

— Һәким, һәким чағырын, адамлары күлләләјирләр! — дедиләр.

— Тез олуң, өләиләрин евинә хәбәр вериң, кәлиб мејитләрини апарсыңлар!..

Топлар курулдајыр, пулемјотлар нәрилдәјир, күлләләр шаггылдајыр... инсанлар бағырышыр. Гагајылар нәғмә охујур, гәмли нәғмә, өлүм мотивли нәғмә!

Издилһам һүркүјә дүшмүшдү, һәрә гачыб бир тинә, хәндәјә ағачын архасына кирди. Мејданда галап мејитләр иди, онлар исә тәрпәнмирди, өмүрлүк јухуја кетмишдиләр. Јаралылар дикәлир, галхыб кетмәк истәјир, јарасы ағрыдыр, јерә чәкирди. Чоху да икинчи күлләјә туш олурду. Сағ галап кедә билмирди, башыны тутуб фырланыр, сәрсәм адамлар кими ора-бура гачырды, чәтәнә кими үстүнә јаған күллә бәдәнинә туш олуб әһдини кәсирди.

Өзүнү зејтун ағачларының ичинә јеңинә катдыран чапан оғланын күллә башындаң дәм олуң дүбәди ләди тьпгырмы-

зы ган иди. Көзлөрүни дә ган өртмүшдү, көрө билмирди. Көр адамлар кими будаглара илишә-илишә ора-бура кедир, тез-тез дә гышгырырды.

— Ај адамлар!.. Ај гардашлар, көмөк един!.. Көрмүрәм, мәни бир јана чыхарып!.. — дејирди. — Балам вар, үч балам. Өлсәм јетим галачаглар, көмөк един!..

Илһам јеничә бир јаралыш арадан чыхарып гоншунун евинә гојуб гајыдырды, оғланын сәсини ешитди. Догуз-мәртәбәли бинанын диварына гысылды. Сәкини кечип ағачларын ичинә адламаг үчүн он метрдән чох мәсафә варды, әскәрләр бураны атәшә тутмушдулар. Атылан күлләләрини шығында ов едирдиләр. Көзләди. Бир анлыға сакитлик бу сәптә кечди, гаранлыг говушанда јериндән араланып өзүнү ағачлыға атды. Көрмүшдүләр. Нәр тәрәфдән гырмызы од сачан патронлар үстүнә әләнди. Јерә сәрилди. Сағ-солунда, гулағынын дибиндә торпага санчылан күлләләр тез-тез диксиндирди ону. Дәјмәди, өлүм совушду ондан. Оғланын да сәси кәсилмишди, башыны галдырып јан-јөрәсинә бахды. Оғлан ағача сөјкәнип галмышды, тәрпәнмирди.

— Орада дурма, бура кәл! — Сәсини ичәри чәкиб чағырды. Оғлан сәсә дөнүб бир әли кәлләсиндә о бирини ирәли узадып вајылдаја-вајылдаја сәсә доғру кетди.

— Көмөк елә, гардаш, көзләрим чыхып, јазығам, мәни бу јағыларын әлиндән гуртар, — дејә чатчаг јалварды.

Онун сөзү Илһама хош кәлмәди.

— Кишисән, ә, — деди. — Киши дә өлүмдән горхар?

— Өлүмдән горхмурам... күнаһсыз јерә өлүрәм... балаларым вар, јетим галарлар!..

— Өлмәзсән, мөһкәм ол, бу саат сәни һәкимә чатдырачағам!..

— Сағ ол, сағ ол, гардаш!.. — деди вә дејинди: — Бу нә иди, нә бәләјды халгын башына кәлди?

— Бура кәл!.. — Илһам онун голундан јапышып гыраға чәкди, атышманын сакитләшмәсини көзләди. Чох чәкмәди, бир анлыға ара верип јенидән ачыглыг гаранлыглашды. — Кәл, тез ол, голундан дартараг гачдылар.

Горху кэлэндә гыл көрпүдән дә кечмәк олур. Оглан Илһамдан габаг гачыб балконун алтына чатанда үстләринә гырмызы од јагды.

— Јерә узан!.. — Илһам ону дартыб бирликдә биһанын диварына гысылдылар, сүртүнә-сүртүнә күнчдән адлајыб гаранлыға кечдиләр. Јеничә Тофиг мүәллимни евинә јаралы гојуб гајытмышды, билирди, гапысы ачыгдыр, оғланы сүрүјүб икинчи мәртәбәјә галдырды.

Тофиг Ведидән иди. Сәксән сәккизинчи илин гырғышында ев-ешијини, мүлкүнү атыб кәлмишди. Атышмада чөлдә иди. Көмөксиз јаралылары күчәдә гојмајыб, бир-бир дашыјыб евинә кәтирди. Ијирмијә кими јаралы дөшәмәнни үстә узанмышды. Гандан горхуб, јарадан чәкинән арвады, Сүрејназ јаралыларын ганыны силиб тәмизләјир, һәким Нифталы дәрман гојуб баглајырды. Сарыг бәс етмәди. Сүрејназ мәләфәни чырыб, ахан ганын үстә басды. Даландан сәс кәлди.

— Тофиг мүәллим... — Илһам тәнтимин һалда оғланы ичәри салыб, — көмәк един, — деди. — Бирини дә кәтирмишәм!..

Ичәри гаранлыг иди. Офултудан, зарылтыдан, ачы-ачы килејләниб шикајәтләпәнләрни сәсиндән һисс етди ки, адам чохалыб. Сүрејназ әлләри әсә-әсә кибрит чәкди. Бош отаглар јаралы илә долмушду. Дәһлиздә гап ләкәләрнини үстә изләр нахыш салмышды.

— Чан гардаш, бачын өләјди, јағынын күлләси сәвә дә дәјди?.. Сүрејназ дөнүб әрини сәсләди. — Тофиг, кәл көр нә кәтирирсән...

Тофиг ахтарырды, бир шеј тапмајыб, гызынын мәктәбли дөшлүјүнү кәтирди.

— Ајнурун дөшлүјүдүр?.. — Тәрәдәүд ичиндә галды. — Бәс мәктәбә нә кејинәчәкдир?

— Сил, бундан сонра нә мәктәб, нә дәрс!.. Одур, һамама кириб көз јашы ахыдыр. — Ичәрини көстәрди. — Дәрсдир дә, ушаг әјани дәрс алыр!.. — Онун үрәји көврәк иди. Ағыр

јаралылары көрдүкчө өзүнү сахлаја билмәјиб, ағламышды. Јенә үрәји долду. Өзүндән хәбәри јох иди, көзүнүн јашыны ганлы әли илә силиб, бојун-боғазына вурмуш, арвады ишыгда көрәндә горхмушду.

— Илһам, гардаш, нә вар ки, нәјлә дә көмәк едәк? Дәрман јох, тәнзиф јох, евдә ағ да галмады. — Јаралынын голундан јапшыб бош јердә отуртду. — Һәкимдә олан дәрман да гуртарды. Тә'чили јардым лазымдыр.

Илһам дик галхды.

— Телефонунуз јохдур, чағырым?

— Вар... О да кәсилиб, ишләмир!..

— Гырырлар, мәхлугу гаранлыгда күлләјә тутуб гырырлар. Ишығы, телефон хәттини кәсибләр, һеч бир јандан данышмаг олмур ки, тә'чили јардыма хәбәр верәсән, кәлә...

— Су... мәнә су!.. — Бир нечә јериндән јараланмыш оғланын ган гојнуна долуб, ајағынын учуна кими кетмишди. Һеч кимдән көмәк истәмирди, сүст дүшүб бир күнчдә галмышды. — Мәнә су... — дејирди. Башга бириси чох ағрыјырды, елә һеј:

— Ана... ана, — дејирди. — Анама дејин, гој анам кәлсин... — анам мәни һәкимә чатдырсын!..

Даһа дәһшәтлисә мәтбәхдәки иди. Ушаг кими ағлајырды.

— Беш балам вар, бешә дә көрпәдир. Арвад да хәстә, өзү дә ишләмир, өләчәјәм, саһибсиз галачаглар, доландыран олмајачаг, ачындан өләчәкләр...

Сүрејназ:

— Өлмәзсән, ишшаллаһ, јахшы олачагсан, — деди.

— Јенә атырлар? — Сәс ешидилирди, лакни о кеј кими олмушду, һеч бир шеј анламырды.

— Бурада чох галачағыг? — Гаранлыгда јаралылардан бириси сорушду. — Тә'чили јардым машыныны да гојмурлар кәлиб бизи хәстәханаја чатдырсын?

Чаваб верән олмады. Чоху елә һеј дејиниб данышыр, кимәсә сөјүрдү.

— Түфәнк верин, о синәми ишпан алыб. чијнимдән вуран

јагы көпәкоғлууну дүз үрәјини башыны дагыдачағам. — Дикәлиб ортада сәндәләди. Онуи-бунуи әл-голуну, ајағыны тапдалады.

— А киши, бизим дә әлимиздә түфәнк олсајды нијә бу чүр јан-јана мејитимиз сәрилирди?! Дүшмәи сиплаһланыр, милләти гырмаға һазырлашыр, биз бир-биримизи тәмкинли, сәбирли олмаға чағырырыг. Будур тәмкинли олмағымызын, сәбиримизин сону.

Јарасы нисбәтән јүнкүл олан оглан гапыја доғру кетди:

— Мәни бура кәтирәндә гапыда бир әлитүфәнкли әскәр кәрдүм!.. Јаралы олмағыма бахмајачағам, јумругумла дө-јүб өлдүрәчәјәм, әлиндән түфәнкини алыб гырачағам... га-бағыма чыхан әскәрләрдән бирини дә сағ гојмајачағам, һа-мысыны күлләләјәчәјәм!.. — Чыхмаг истәди.

— Сакит ол, гардаш, сакит ол, сәнә әсәбиләшмәк ол-маз, — дејә Тофиг ону сакитләшдирмәјә чалышды: — Ил-һам, гурбанын олум, сән дајанма, гач Алатаваја, орадан бир машын тапыб хәстәханаја көндәр, гој хәбәр версин, тә'-чили һәким көндәрсинләр.

Илһам галхды, ајағыны атыб чыхмаг истәјирди ки, күл-лә орта пәнчәрәнин јухары шүшәсини дешиб дивара дәјди вә выјылты илә онун бурнунун габағындаи кечиб гапынын бөјрүнү чапды.

— Буилар лап милләтин ганына сусајыб, инди дә евләри атәшә тутублар. — Илһам әсәбиликлә дилләнди.

— Аллаһ, сән сахла... бу нә иш иди башымыза ачды-лар... — Гадын һиссијаты, ана гәлби сыхырды Сүрејназы. Тофиг һисс етди арвады горхуб.

— Чых... чых, — деди. — Чых дәһлиздә дур. — Сүрејназ бәдәни әсә-әсә отагдан чыхды. — Тофиг башгаларына мұра-чиәтлә: — Кәлин, сиз дә чыхын, — дејә чибиндән кибрит чы-харыб јандырмаг истәди, арвады һәјәчанла гышгырды.

— Ишыг салма, еви күлләјә тутарлар. — Доғрудан да күчә әскәрлә долмушду, балконда көрүнәни вурур, ишыг кә-ләи евләри күлләјә тутурдулар.

— Еләсә кәлиң, бурадан чыхың, — көмәк етди. — Дәһлиз, мәтбәх е'тибарлы јердир, кимни күчү вар, өзү кәлсин, јох көмәк еләјәрик. — Гарны дағылан кишиниң ики голларындан тутуб дәһлизә чәкдиләр. Илһам башга бир јаралыны чыхарандан сонра һәким Нифталы кәлди.

— Һәким, бунуң јарасы ағыр дејил, анчаг ганы дајанмыр, көмәк ет, ганы кәсилсин.

— Гапыны кәсибләр, чөлә чыха билмирәм, дәрман тапыб кәтирәм!..

Илһам бир сөз демәди, јаралыны бурахыб чөлә атылды. Гапыда әнисилаһлы әскәр көрмәди, кечиб кетмәк истәјирдики, габагда һәјәчанлы, јалварышлы бир сәс ешитди.

— Мән мүһарибә әлилијәм!.. Мүһарибәдә чанымы гојмушам!.. Вурма, әл сахла!.. — Таныды, бабасы Әһмәд киши иди. Јерә јыхыламышды, бир әскәр дубинка илә дөјүрдү ону. Киши әлини габага вериб кери-кери сүрүңүрдү. — Вурма, әл сахла!.. Ајағым шикәстдир, ағырыр... — Русча данышырды, әскәр ону анлајырды, лакин әһәмијјәт вермирди.

— Сән екстремистсән... — дејирди.

— Јох, мән коммунистәм!.. Гырх беш иллик партија стажым вар!..

— Екстремистсән!.. — Дәмир дабаңлы чәкмә илә кишиниң ајагларының үстә чыхыб дөјәчләди. — Бојевик атасысан!..

Әһмәд кишидән ачы бир нәрилти ешидилди.

— Оф!.. Ајағым сынды!.. — Бурулуб миң торпага узанды. — Оғул, Илһам, Елхан!.. Гаңлы көпәкоғлу ајағымы сындырды!..

— Мән гаңлы? — Әскәр даһа да гудузлашды. — Сән мәнә сөјүрсән?.. — Дубинканы башының үстә галдырыб вурмаг истәјәндә Илһам голуну тутду, кери гаңрылыб истәди вурсун. Вурмады, фикриндән ваз кечди. Чүнки бу вахта кими һеч кимә әл галдырмамышды. Силкәләјиб кери дөндәрди, онунла бурун-буруна дајанды.

— О бабадыр, мәним бабамдыр... Бабаны вурмазлар!.. — Бағыра-бағыра дејиб синәсиндән кери итәләди. Әскәр сәр-

хош иди, ондан кәскин ички гохусу кәлирди. Она биһанын гаршысында дајаныб далана адам бурахмамасыны вә орадан киминсә чөлә чыхмамасыны тапшырмышдылар.

— Гочадыр, гој өлсүн, өлкәдә әрзаг да чатышмыр, — дејә ө етдији һәрәкәти һағлы санараг донгулданды вә гапыја доғру кетди.

Онун сөзү Илһамы һиддәтләндирди.

— Ах, гәддар инсан!.. Әрзаг чатышмыр дејәи гочалары өлдүрмәлијик?..

— Илһам, сән нә јахшы кәлдин... — гоча зарыды. — Мәни ајағынын алтында тапдалајыб өлдүрәчәкди.

— Бир шеј олмады ки? — Илһам чијниндән јапышыб ону галдырмаг истәди. — Кәл, көмәк едим, евә кедәк.

— Јох, сән кет, гој ара сакитләшсин, атышма дајансын, Елханда кәлиб мәни апарарсыныз... Тәк сәнни ишини дејил, Елханы да кәтир...

— Мәним күчүм чатар... далымда апарачағам.

— Көрүрәм чох һәјәчанлысан, өзү дә евдән чохдан чыхыбсан, сәндән никарандырлар... Анан, кәлин һәшир гопарыр. Гач евә, тез ол!..

Илһам араланды, зибил дамынын тининдә дајаныб кери дөндү. Проспектдә атышма кедирди. Курулту, шаггылты артмышды. Ишыг чохалмышды. Јаралылар орда-бурда гышгырыр, јердә сүрүиүрдүләр. Кетмәди, дөнүб өлүмүн гучағына доғру јүјүрдү.

— Атышманы сахлајын!.. — Күчү чатдыгча бағырды. — Күллә атмајын!.. Күлләләдикләриниз өзүнүзүнкүләрди, атышманы дајандырын!..

Әзизә халанын оғлу Ваһаб да орада иди, ағачын гаранлыгындан чыхды, архадан ону јахалајыб гыраға чәкди.

— Сән дәлисән, нәсән? Һара кедирсән, көрмүрсән, адамын гијмәти јохдур, күлләјә тутуб гырырлар?!

— Онлара галса, Бакыда бир башыпапағлы гојмајачағлар галсын... — Ондан араланыб проспект сәптә гачды. — Атышманы дајандырын!.. Бәсди, күллә атмајын!..

Орда-бурда көлкөлөр көрүнүрдү. Эллөрүндө түфәнк һара кәлди атырдылар. Түфәнклөрдөн сачан ишыг әтрафы нурландырдыгча асфалта сәпәләнимши һәрәкәтсиз мејитләри, жаралылары көрдү.

— Әскәрләр, сиз кимә күллә атырсыныз? Булар да сизни кими бир вәтәндашдыр... совет вәтәндашы!..

Јанындан өтүб кечдији әскәр сәсә керн дөндү, нифрәтлә:

— Сиз екстремистсиниз!.. Тәррорчусунуз!.. Адамөлдүрәсиниз!.. — деди.

Сачы чијнинә төкүлмүш саггаллы әскәрни сөзү Илһамын чошан гәзәбинн даһа да артырды.

— Ким сизә ичазә вериб халгын милли ләјагәтинн тапдалајасыныз... өз торпагында, доғма шәһәриндә атәшә тутасыныз?!

Сөз ағзында јарымчыг галды. Һәмни әскәрни ачдығы күллә синәсиндән дәјди. Сүст дајанды, иқи әли синәсиндә кеј-кеј фырланды. Ајағы сөзүнә бахмады, бир-биринә долашыб гәдди әјилди.

Бүтүн күчү бир нөгтәјә, синәсинә јыгылмышды.

— Сән... сән ермәнисән!..

Јахынлыгда ачы һырылты вә ијрәнч күлүш сәси ешитди.

— Мүсәлманын бири дә кетди!..

— Ова чыхыбсан, мүсәлман өлдүрүрсән?

— Инчијирсән? — Ачыглы чаваб верди. — Он дөрдүндә ермәниләри өлдүрәндә, евләринн талан еләјәндә јахшы иди?..

— Ермәни!.. — Јумруғу дүјүнләнди, лакин голу галхмады. — Әвәз чыхырсән? — Күллә јарасы вурана тәрәф ики аддым атыб дајанды, ағры нәфәсинн кәсирди.

Ермәни һалыны позмады.

— Бәс нә билирсән, — деди, — онлары саһибсиз көрмүшдүнүз?

— Ах, мурдар ермәни! — Һәр јердә өзүнүзә јер тапыбсыныз, бурада, доғма шәһәрин үзәринә јеријән гошунун ичиндә дә јериниз вар! — Хаин... Чәллад!.. Гатил!.. — Бу-

рулду, ајағыны атыб јеримәк истәди, бачармады агзыүстә торпаға дүшдү.

Офелја күллә сәсинә диксинди.

— Ај гыз, мәнә нә олду? — Әсмәчә тутду ону. Бу бирчә күллә елә бил Илһамыма дәјди!

— Нә дә, һараса дәјиб чыхыб кетди... — Тофигә дә сарсылмышды, анасынын тәшвиш кечирдијини көрүб ону сакитләшдирмәјә чалышды.

— Јох валлаһ, сәси боғунуг чыхды, әтә санчылды... Елә бил мәним әтимә батды!.. Баламы вурдулар!..

Ана дајана билмәмишди, кол-косун ичи илә кәлиб биналарыни јанына чыхмышды. Бир аз да ирәли кетсә зибил дамлары архасында Әһмәд кишини көрәчәкди. Јүзчә метр аралыда да оғлу иди. Горхмурду, кәлирди, ондан әл чәкмәјән, ардынча кәлән Тофигә голундан јапшышым бурахмады.

— Кетмә... ана, гурбан олум, ачыглыға чыхма... — деди.

Фәризә һүркүјә дүшмүш чејран кими бир јердә дурмур, назик донда јәјлыгы чијиниә дүшмүш, сачы үз-көзүнә дағылмыш һалда ора-бура гачыр, габағына чыхан таныш-билишдән Илһамы сорушурду.

— А гардаш... ај әми... Илһамы көрмәдин? — «Јох» чавабы алыб мәјус һалда бир башгасына үз тутурду.

Бағда да онун јанындан кетмирди, гызы һара гачыр, һарада олур, елә бил арвад чаванлашыб, дизинә гүввәт кәлмишди, о да онун јанында олурду.

— Кәләчәк, бала, сакит ол, һарада олса кәлиб чыхачаг... — дејирди.

— Ахы деди гајыдырам... — нијә гајытмады?

— Кишидир, киши киши олан јердә олар... белә вахтда кәлиб сәниилә гыч-гыча отурмајачагды ки, вурурлар, өлдүрүрләр... бәлкә вуруланы арадан чыхарыб бир јана чатдырыр, өлмәсин...

— Јох... о бу сәбрини саһиби дејил, она нәсә олуб... Ба-

шында бир иш вар ки, кэлмәди!.. Бирдән өзүнү дивара чырпан Офелјаны көрдү, гачараг кэлди. — Ана, ана, оғлун кэлмәди? — дил-додагы тәпимиш һалда сорушду.

Офелја анлашылмаз нәзәрләрлә она бахараг, һәјәчанла: — Һаны? Кәлди, бәс һаны?.. — дејә сорушду. — Соңра горху-һүркү ичиндә арамсыз ора-бура гачышан адамлара үз тутду. — Ај бала, ај сизә гурбан олум, мәним баламы көрмәдиниз? Илһамы дејирә... Елханын гардашы Илһамы!

«Көрдүм» — дејән јох иди. Ким атышманын шиддәтле јеринә кедиб гајыда билирди? Ора кедәр-кәлмәз јерә чеврилмишди. Офелја сүст дајаныб донуг-донуг Бағданын үзүнә бахды. Гаранлыгда һәјәчанлы көзләр ишыгланды. Арвадын сифәти ағармышды.

— Бағда бачы, — деди. — Әһмәд киши Илһамын архасынча кетмишди, гајыдыб кәлди?

Бағда көзүнү дөјдү.

— Јох... — деди. — О кедәндир, та көрмәдим ону.

— Баба! — Фәризә уфулдајыб аглады.

Күлбәниз гоншулугда јашајан Фаигин үстә гачмышды, сөдә јох иди, о да кетмишди. Гоншуларын гапысыны дөјдү, мәнәлләдә киши галмамышды, һамы да киностудијанын диварынын ғырағына, хуторун башындакы ағачларын ичинә јығылмышды.

Рәсмијә Фаигин бачысы Ирадә илә адамларын ичиндәјди. Кәләндән: «Илһамы көрмәдин?» — дејә сорушур, кәдәнә: «Мәним гардашымы көрсән денән гој евә кәлсин, аһам онсуз дајанмыр...» — дејирди.

Фәризә гәддини әјиб синә-синә зибил дамынын јанына кәлди. Архада кимсә зарыјырды, һисс етди ки, јаралыдыр. Тофигә кәләндә үрәкләнди, күлләләр атылан јерә гачды. Бирдән ајағы мејитә илишиб дајанды, үркәк нәзәрләрлә бахды, бахды, әти үрпәшиб һансы бир горхунч һиссинсә тәсирилә дөнүб јухары гачмаг истәди. Габагда танк дајандығыны көрдүкдә ағачларын ичинә кирди вә бурада Рәсмијә илә гаршылашды. Беш-он арвад-ушаг көз јашы ичиндә,

Һәрә өз әзизини ахтарырды. Ирадә Фәризәјә чатыб ону гучаглады.

— Фәризә, бу нә дәлиликдир едирсән, — деди. — Нијә әјнинә бир шеј кејмәјибсән?

Рәсмийә жакетини чыхарыб онун чијнинә салды.

— Гурбан олум, кејин, сән дондун, — деди.

Ев исти олдуғундан Фәризә халатда, ја да бир донда оларды. Бу күн дә архајын, сакитчә евиндә отурмушду. Илһам чыхды, дедији вахтдан кечди, гајытмады. Чох кечмәдән көзләнилмәз, гәфил күллә сәсләри бүтүн хутору диксиндириб күчәјә, орадан да атышма јеринә атды. Гәрибәдир, һава сојуг олса да һеч ким буну дујуб һисс етмирди. Чүнки, горху, һәјәчан һисси сојуға күч кәлмишди.

Атышма сәнкимир, күлләләр шаһә галхырды.

Фәризә арамсыз аллаһа јалварырды:

— Аман аллаһ, сән өзүн Илһамы бәладан гуртар. — О, мүһарибәдән бәһс едән кино чох көрмүшдү. Өләңләрә һејифсиләнәр, үрәји јанарды. Бу нә о мүһарибә иди, нә дә инсанлар кинода көрдүкләри артистләр иди, јаландан күллә аталар, јаландан өләләр, јенидән дириләләр. «Мүһарибәдир! Валлаһ, әсл мүһарибәдир!..»

Кәлилик ләјагәти варды, утаныб чәкинәр, кишиләрин јанында сәсини галдырыб учадан данышмазды. Одла өлүмүн арасында дајанмышды. Синәси көјнәди, гадынлыг һиссијаты көлкәјә чәкилиб чөһрәсинә киши гејрәти кәлди. Адамларын арасындан чыхыб танк сәмтә гачды.

— Дајанын!.. атмајын, дајанын!.. Адам өлүр, күлләни атмајын!

Көј үзүнү гара думан алмышды, түстүдә боғулурду. Кимсә голундан јапышыб кәнара дартды.

— Һара кедирсән? Көрмүрсән ағына-бозуна бахмырлар, ким кәлди бичирләр! Вурарлар сәни! — Фаиг иди, ону көрчәк үрәкләнди.

— Фаиг!.. — Ағармыш бәнизи истиләшди. Әринин гардашлығыны көрмүшдү. Онун јанында данышмазды, кәлилик һәјасыны унутду. — Фаиг, сәнә бир шеј олмајыб ки?

— Нијә? — нашы-нашы сорушду вә күчәнин ортасында-
кы мејданы көстәрди. — Орадакыларә күллә атырлар, өлән,
јараланан чохдур, истәјирик кедиб кәтирәк, гојмурлар...
Илһам һаны?

— Илһам?! — Диксинди. Чөһрәсинә гонап севинч чәки-
либ јох олду. — Мән Илһамы сәндән сорушмаг истәјирәм.
Деди Фаиглә ора кедәчәјик, кедим тез гајыдырам...

Фаиг чашбаш галды, көзләрини дөјүб мызылданды.

— Демишди... демишди кәләрәм, кедәрик... кәлмәди, мән
тәк кәлмишәм...

Кәлиндә горху даһа да артды.

— Ахы о деди Фаиг мәнни көзләјир... онунла кедәчәјәм.

Чаваб алмады. Башларынын үстдән гырмызы золаглар
ахыб бинанын диварына дәјди, сағ-сола учушуб јох олду.

— Син! Ашағы син! — Јерә узандылар. Тез дә дуруб
агачлығын ичинә гачдылар. Гачаркән Фаиг кимәсә тохунду.

— Ај бала, мәнни јыхдын...

— Бағышла хала, билмәдим... — Әлиндән тутуб гал-
дырды.

— Аллах бағышласын...

Сәсиндән таныды, Ваһабын, Чавадын анасы иди.

— Әзизә хала, сәнсән? — Та кетмәди, дајанды. — Сән бу-
рада нејнәјирсән?

— Ај бала, көрмүрсән оду? Мәнним балам да о одун ичин-
дәдир...

— Чавад да орададыр?

— Ондаи архајынам, ишдәдир, үчүнчү нөвбәдәдир, һәлә
кәлмәјиб. Ваһаб орададыр... Ваһаб балам!.. Сән ону көр-
мәдин?

— Көрдүм... көрдүм... гошун кәлмәмишдән бир јердә
ндик...

Арвадын гәлбинә севинч гығылчымы дүшмәмиш јох
олду.

— Демәк орада олуб! — Агламсынды. — Балам гурбан кедәчәк!

Бинанын балконундан багырты сәси ешидилди. Кимисә вурмушдулар. Шүшә чиликләди.

— Өлдү, сәси чыхмыр! — Әзизә арвад көјнәди. — Аллаһ, узаг елә, дүшмән дә јағы күлләсинә раст кәлмәсин.

Күлләләрин сәси, танкларын курултусу азалмырды, әк-синә артырды. Патамдар сәмтдән тез-тез һаваја гырмызы, јашыл фишәнкләр галхырды. Галадан тутмуш Сабунчу дөн-кәсинә кими, јол узуну мұһарибә кедирди. Силаһлылар силаһсызлары күлләјә тутур — өлдүрүр, јаралајыр, танклар ағына-бозуна бахмадан, гаршысына чыхан машыналары әзиб үстүндән кечир, вуруб кәнара атырдылар. Мұһарибә иди. Бу мұһарибәнин габагкы мұһарибәләрдән фәрги јалныз онда иди ки, дикәр мұһарибәләр күндүз башлајыб, күндүз гуртарырды. Бу мұһарибә исә кечә башламышды, нә вахт гуртарачағы исә бәлли дејилди.

Абшерон јарымадасы өлүмә мәнкум олмушду...

Фәрман он үч јашы јеничә тамам олмуш гызы Лариса илә евә гајыдаркән автобус күлләјә тутулмуш, өзү ајағын-дан јараланмыш, Лариса исә алдыгы күллә јарасындан автобусдача өлмүшдү. Ларисанын јашыды олан Илгар «Жигули» илә кедәркән танкы үстләринә сүрүрләр, дөрд ушаг машындан дүшүб гачаркән архадан атылан атәшдән Илгар јериндәчә өлүр.

Кәһриз халанын ағыллы-камаллы баласы диссертант Јусиф ад күнүндә доғранды, мејити јоха чыхды. Кәфәнә бир гол бүкүлдү, бир гол табута гојулду. Јусиф кими накам кедән оғулларын фачиәси милләт оғулларынын, гејрәтли бакирә гызларынын фачиәсидир. Бир, беш, он, он беш, јүз оғул өлүр, һарадаса гәлби мәнәббәт долу, әр көзләјән гызларын бири, беши, он беши, јүзү әрсиз галыр!

Киши өлдү, Мүрвәт киши... Евини атәшә тутдулар, күллә арвадына дәјди, гачды хилас етсин, әли чатмамыш синәси парчаланды. Назпәријә бир аддым, тәкчә бир аддым гал-

мыш жыхылды, даһа галхмады. Ана екстремист, баба екстремист иди. Биһа да, ев дә екстремист иди...

Гоша Агры дағынын гоша агрылы дәрди... Ведибасарын бир чүт чаван, икид оғлу, Шидли кәндинин һәсрәтли пөвчаванлары Заһид вә Әјјуб кими ијирми сәккиз гурд үрәкли, киши гејрәтли икид ермәни зүлмүндән гачды, Бакыја кәлдиләр. Чохлары ев тапыб аиләсини јерләшдирмәмишдики, даһа мүдһиш фәлакәт бәдләрынын үстүнү алды, јары өмүр еләјиб торпаға гујлады. Ијирми сәккиз оғулун ијирми сәккиз арвады дул галды, ијирми сәккиз ананын көзләринә гор долду, атанын бели бүкүлдү. Ијирми сәккиз евдә ијирми сәккиз чүт оғлан, ијирми сәккиз чүт гыз ушағы ата нәвазишиндән мәһрум олды.

Ијирми беш ил вәтәниндән, елиндән ајры дүшүб Дашкәнддә һәрби һәким ишләмиш, нечә-нечә әскәри дәрд-бәладан һифз едиб, јарасына мәһәм гојуб дәрдинә чарә етмиш подполковник Тофиг евнин Тбилиси проспектинә дәјишиб елинин ичинә кәлмишди. Тәјјарәдән јеничә дүшмүшдү, јорғун иди. Шаггылтыја, танкларын нәрилтисинә пәнчәрәнин габағына кәлди. Јуху дејилди, ешитдикләри һәгигәт иди. Сәксәкәли балкона чыхды. Күндүз көрдүјү сакит, гәмсизкәдәрсиз проспект дөјүш мејданына чеврилмишди. Һәр бир шејдән хәбәрсиз һәкимә елә кәлди ки, мүһарибәдир, шәһәрә һүчум едибләр. Бу фикирлә кери гајыдыб телефонла кимәсә зәнк еләмәк истәди. Јеничә ичәри кечмишди ки, күрәји санчды, елә бил һәмин јердән нәфәсини чәкдиләр, ајагы кәлмәди дивана јахынлашсын, јерә жыхылды. Онурға сүмүјү сынмышды. Әскәрин сағламлығы үчүн чалышанын ганыны әскәр ахыдыб шикәст етди!..

Бакы мүһарибә шәраитиндә иди. Танкларын курултусу, пулемјотларын тарак-туруку, снајпер, түфәнкләрин, карабин вә автоматларын шаггылтысы инсанларын гышгырығына гарышмышды. Сәмада парлајан шәфәгләрдән чәһрајы рәнкә бојанмыш шәһәр ифлич вәзијјәтинә дүшмүшдү. Ара вермәдән күлләләр лүләләрдән фәвварә вериб чыхыр, ики милјонлуг шәһәрин мәһәлләләринә сәпәләнирди.

Һеч ким јатмамышды. Оғулар өлүрдү, аналар «балам» — дејиб һәшир гопарырды. Атанын сәси чыхмыр, дајаныб донуг-донуг бахырды... Гардашыны, достуну итирән оғланлар күлләләрини кур ачылан јеринә кедир... Гызлар, «гардаш кәл» — дејиб үркәк һәрәкәтләри илә әтрафда доланырдылар. Кәлииләр әрләриндән өтрү нараһатдылар, тез-тез чөлә чыхыб ичәри кирир, «әрим кәл» — дејирдиләр.

Әзизә хала оғлу Ваһабы ахтарыр, тапа билмирди. Дедиләр, хәстәханаја баш чәк, бәлкә јараланыб, ора апарыблар. Республика хәстәханасына гачды, таныш-билишдән сорушду, «көрдүм» — дејән олмады. Кери гајытды, «XI Гызыл Орду» метро стансијасынын јанындан өтүб јухары галхмаг истәди. Гоша јолла проспект илә танк вә БТР-ләрини үстә әскәрләр ашағы-јухары кедиб кол-косу, ағачлары, евләри атәшә тутурдулар. Өзүнү сәкинни гырағындакы арха атыб торпаға јапышды. Күлләләр үстүндән учушуб ора-бура санчылды. Бири лап арвадын бурнунун, гулағынын дибиндән өтүб шам ағачынын көвдәсини дәлиб кечди. Көзләди, јахынлыгда атышма сәнкиди. Башыны галдырыб дурду, сәкинни кәнары илә салынмыш ағачларын ичиндән чыхмадан, шам ағачынын будагларына илишә-илишә јухары галхды.

Ордан-бурдан бир-бир, ики-бир адамлар чыхыб гачараг ағачларын ичинә кирир, јаралылары көтүрүб гачырырдылар.

Бирдән бинаярын арасындан бир адамын чыхыб тәшвиш ичиндә гачараг она сәмт кәлдијини көрдү. Таныды, Офелја иди. Офелја да ону танымышды. Бир сөз сорушмадан дизайнә дөјдү.

— Әзизә хала... Әзизә хала! — О гәдәр ағлајыб гышгырмышды ки, сәси галынлашыб кур чыхды. — Евимиз јыхылды, балаларымызы гырырлар!..

Арвад тәскинлик вериб ону сакитләшдирмәк әвәзинә елә бил дәли олду. Дөнүб сағ-солунда оланлара әл ачды. — Оғлум! Мәним оғлум да орададыр! Өлдүрәчәкләр... Ваһабы да вуруб өлдүрәчәкләр!

— Эзизэ хала! — Офелја кор адамлар кими сәндәләјиб ондан јапышды. — Нә сәини Ваһабын... нә мәним Илһамым... Бөјүк-кичик, арвад-ушаг билмирләр, көзләринә дәјәни, гаралтысы көрүнәни күлләләјиб јерә сәрирләр! Нечә огулланын мејити јолун гырағына дөшәниб, бирини дә гојмурлар чыхарыб кәтирсинләр...

— Бу нә иш иди, башымыза кәлди? — Эзизэ хала һовлу-һовлу чырпынды. Кечәнин бу вахты икидләримизи ганына гәлтап етдиләр!

Офелјанын јолу кәсилмишди. Ашағы ениб республика хәстәханасы сәмтдән һәрләниб Алатаваја галхды.

Эзизэ арвад о јолу јеничә кәлмишди, кетмәди. Араланыб метронун кечидиндән адламаг истәди. Асфалта чыхмышды ки, дүз ајағынын габағына бир күллә дәјиб выјылты илә башга сәмтә учду. Арвад диксиниб керн чәкилди. Гајыдыб сәкијә чыхды. Салјан казармасы тәрәфдән танклар чыхыб мејданы дөврәјә алды. Әскәрләр һара кәлди атәш ачырдылар. Курултуунун ичиндән гулағы санки сәс алды. Сәс она доғма кәлди. Үрәјинин телләрини титрәдиб гәлбини сызлатды. Гулаг верди. Она елә кәлди ки, Чавадын сәсини ешидир:

Мән шапур үрәкли бир јени кәпчәм,
Шүүр, габилијјәт, дәјанәтим вар.
Ким дејә биләр ки, инсана гаршы,
Мәним ишс әмәлим, хәјанәтим вар?
Еј өмүр, чох гыса олдуғун үчүн,
Өзүндән өзүнә шикајәтим вар.

Чавадын сәси иди. Арвад титрәјиб әсди.

— О сәс баламын сәсидир! — Әли көјдә башына һава кәлмиш адамлар кими јериндә фырланды. Јахын дүшән олмады, дәрдини онунла бөлүшдүрсүн. Чаваддыр... ше'р дә онундур, о јазыб... Мәним балам Чавадын ше'ридир! — Танкларын ишыгы мејданын үстдән узаныб кечир, һавада чарпазланыб кәсиширди. Көзү ишыг золағында галды, өз-өзүнә — Бах, бах... — деди. — Ган јағыр... көјдән јағыш әвә-

зинә ган жағыр! — Сары ишыгда гырмызы од сачан күлләләр учушдугча арвад ваһимәләниб һәҗәчаны артырды. Бах... бах... Чавад баламын сәси о тәрәфдән кәлди, ган жаған тәрәфдән... — Үз гојду сәс кәлән сәмтә гачмаға. Гачдыгча да гышгырырды. — Жағма, мәним баламын үстүнә жағма! — Метронун киришинә чатанда ајағы илишди, дајанды. Кимисә вурмушдулар. Ашағы чөкүб әлини жаралыја сүртдү. Габарлы бармаглары гана булашды, диксинмиш әлини чәкди. Көзүнүн өнүнә кәтириб бахмаг истәјәндә гандан Чавадын го-хусуну алды.

— Јох, ола билмәз — Чавад үчүнчү нөвбәдәдир, о сәһәр ишдән чыхачаг, ишә кедиб, о дејил! — Ишыг башынын үстә тоггушуб курлашанда горха-горха көзүнү ендириб бахды. Ири көз, кенишалын, галын бығ... Чаван оғлу иди. Үрәји көјнәдијини һисс етди. Чавад! Оғлум!.. — деди. Анчаг өзүнү онун үстә нечә атдығындан хәбәри олмады.

Ана Ваһабы ахтарырды, ондан никаран иди, архајын олдуғу Чавад оғлунун мејитини тапды.

■

Һәкимләр сәфәрбәр олуимушду. Е'замијјәтдә, мә'зуниј-јәтдә оланлар кери чағырылмыш, тәгаүдә чыханлар ишә гајтарылмышды. Палаталарда олан јүнкүл хәстәләри чыхарыр, ағырлары башга јерләрә дәјишир, чарпајыларын сајыны артырырдылар. Тә'чили јардым машынлары мәнтәгәләрдән һадисә јеринә чағырылмышды.

Мә'лумдур ки, мұһарибәдә жаралыларә көмәк едән ағ халатлы һәкимләрә күллә атмырдылар. Бакыда атдылар. һәјатла чарпышан жаралыны күчәләрдән, мејданлардан, танкларын, машынларын алтындан чыхарыб хәстәханаја апармаг истәјәндә, күлләјә тутурдулар, өлдүрүрдүләр... Өлүмлә үзләшсә дә һәким борчуну јеринә јетирирди. Башгасыны јашадачағы һалда өзү һәјатдан кедирди.

Илһамы күлләләрин шаһә галхдығы јердән гачырыб кәтирәндә палаталар јаралыларла долмушду. Вәзијјәти ағыр иди, һушуну итирмишди. Бирбаша чәрраһијјә отағына апардылар. Столун үстә јер јох иди. Һәкимләр галын адјалларла пәнчәрәләри тутуб чырағын, шамын ишығында, ејни заманда беш-алты хәстәнин үзәриндә чалышырдылар. Шәфгәт бачысы һәкимин тапшырығы илә она ики ијнә вурду, хәстә гымылданды, үзүнүн әти сәјириб көз гапаглары ачылды.

— Ана... ана!... — деди вә сусуб ағыр-ағыр нәфәс алды.

Һәким Елдар ашағы әјилиб синәсиндә әл кәздирди, нәбзини јохлады, јахасыны ачыб јарасына бахды вә өзүнәмәхсус бир тәрздә деди:

— Һазырлајын! — Хәстәнин јашамасындан ағлы бир шеј кәсмәсә дә, гаршысындакы инсан иди, ијнәнин учу гәдәр јашамасына күманы оlanda белә үмидини итирмирди. Бәлкә!... Бу бәлкә бә'зән чох үмид верир. Јеничә бирини һәјата гајтарыб палатаја көндәрмишди, әлини јумамышды. — Бир аз тез олун, вәзијјәти ағырдыр, дејәрәк — әлини јумага кетди.

О гајыданда артыг һәр шеји һазырламышдылар. Шүшәси тез-тез һис тутан чырағын бирини Илһамын башынын үстә, икинчисини ајаг тәрәфдән гојуб, бөјүрләринә бир нечә шам дүзмүшдүләр.

Солмаз һөнкүрүрдү, һөнкүрә-һөнкүрә дә јаранын гырагларыны спиртлә силиб тәмизләјирди. Һәким она «ағлама» — демәди. Чүнки өзү дә ағлајырды, үздә јох, дахилдә јана-јана ағлајырды. Гәһәрлә гәзәб, кин, нифрәт үрәјини доғрајырды. Гәзәблә дә ирәли дуруб јараја бахды. Јаралынын дөш гәфәси сағ тәрәфдән ачылмышды.

— Бу да винтвари күллә илә вурулуб! — һәким һисс етди ки, шәфгәт бачысы «винтвари» сөзүнү анламады. — Дағыдычы патрон олуб, о бириси дә белә иди. Бәдәнә дахил оlandан сонра партлајыб кичик гәлпәләрә парчаланыр. — Јарадан үфунәт ији кәлирди; бурну кичишди, додагларыны бир-биринә сыхды. — Гохуну көрүрсән? — деди. — Патронлар зәһәрлидир.

Илһамын һушу өзүнә кәлди, кирпикләри чәкилиб көзү азачыг ачылды. Отагда ағ һәшаратлар гајнашырды. Кетдикчә һәшаратлар бөјүдү, бөјүдүкчә азалыб адиләшди. Инди һисә етди өлмәјиб, һәкимләрин чәрраһ столундадыр. Өзүндә һәјата гајытмаг үмиди дүјдү.

— Һәким... — Сөзү варды, бир кәлмәдән сонра сусуб башыны сағ-сола дөндәрди. Көзү голундан ган вураи гызда галды.

— Јашајачагсан! — Һәким, билирди ки, белә бир вахтда хәстә нә дејә биләр. Күлүмсәди. — Јаран ағыр дејил, балача шејдир, интәһасы ган итирибсән, һушун кедиб, гызлар ган вурур. Тохта, өзүнә гајыдырсан. — Итирилмиш ганын јери долдугча Илһам чана кәлирди. Буна бахмајараг, сағалачағына инанмырды.

— Јох, һәким, јох. Јарам чох ағырдыр! Көмәк ет! Өлмәк истәмирәм, мәнә көмәк ет!

Илһамы хәстәханаја кәтирәндә гоншулары Чабир дә кәлмиш, дәһлиздә дајанмышды; гапыны аралајыб башыны ичәри узатды, Илһамы ајылмыш көрәндә ичәри кечди. Һәким Елдары танымышды, севинди.

— Һәким, о Илһамын сәсидир? — Јахына кәлди. — Өлмәјәчәксән, мөһкәм ол!

Гајда-тануна бүтүн чиддилији илә әмәл олунаи хәстәхана танынмаз һала дүшмүшдү: Чәрраһијјә иши апарылан заман истәјән отаға кирир, чыхыр, һәкимлә, шәфгәт бачысы илә данышыр, ора-бура чағырыр, нә исә сорушурдулар. Һәкимләрин дә чоһу бир-бирини танымырды, башга-башга јерләрдән кәлмишдиләр. Халатлы, халатсыз...

Чабир сәбирсизликлә:

— Һәким, билирсән бу кимдир? — деди. — Офелја ханымын оғлудур...

Һәким башыашағы јара илә әлләширди, әлини сахлајыб башыны галдырды.

— Алатавадакы Офелјанын? — дејә сорушду.

— Һә, онун кичик оғлу — Илһамыдыр...

— Таныдым, алты ај әввәл тојлары олуб...

— Ону хилас етмәјә чалыш, јохса кәлини дәли олачаг...

— Наркоз! — Наркоз верән гадын о бири столун јанын-дан гачараг кәлди. — Ишыг! — Һисс һәкими аләмнндән ајырмыш, шам ишығында олдуғуну тамам унутмушду.

Солмаз бычаг вә башга аләтләри һазыр етди.

Һәким әлини ишдән чәкмәдән башыны дөндәрди.

— Сиз чыхын. — Чабир кетди. Һәким Елдар ејнәји ашағы ендириб бычағы кәтүрдү.

Гәрибә иди... Күллә гара чијәри парчалајыб, мә'дәни, өдү дағыдыб бир-биринә гатмышды. Һәким илк бахында һисс етди ки, хәстәни һәјата гәјтармаг гејри-мүмкүндүр. Буна бахмајараг чох чалышды. Бахмады, тез-тез јаралы кәлир, дәһлиз долуб, ону тәләсдирирләр. Үч саат тәр ахытды, сојуг-ачылы тәр. Тез-тез дә, үрәјиндә дедији «јашајачагсан... сәни јашадачағам» — сөзләри һәрдән дилинә дә кәлирди.

Јох, һәкимни чәһди боша чыхды. Илһам јашамады. О кечә «гардаш» күлләсинә раст кәлиб өз дүнјасындан көчән-ләрдән бири дә Илһам олду...

Илһам бычаг алтда сон дәфә һәјатла видалашанда мүти гејрәт рәмзи олан вүгарыны итирмәди. Өлүмү дә мәрданә-ликлә гәбул етди. Көзләри, сифәти күлә-күлә нәфәс ағзын-дан чыхды...

Јаралыларын кәлиши ара вермирди. Гызыл гана буланмыш һәкимләр, көмәјә кәлмиш ихтисаслы тәләбәләр тез-тез һәјәтә чыхыр, күлләдән дешик-дешик олмуш машынлардан јаралылары ендириб хәрәкләрин үстә гојур, ичәри дашы-јырдылар. Дөшәмәси, диварлары лахта-лахта гана буланмыш дәһлиздән дәрман әвәзинә, исти ган гохусу кәлирди.

Сағалмаға үмиди оланлар палаталара көчүрүлүр, гурбан кедәнләр өлүханалара дашынырды. Гејдијат китабынын ағ сәһифәләри бир-бир гаралыб чеврилирди.

Ады, фамилијасы — *Илһам Аллахвердијев.*

Доғулдуғу јер — *Ағдам рајону.*

Милләти — *азәрбајчанлы.*

Јашы — *ијирми једди.*

Тәһсил — *Политехник техникумуну битириб.*

Ишләдији јер — *Д. Бүнјадзадә адына кәми тә'мири заводу.*

Партијалылығы — *КП-нин үзвүдүр.*

Аилә тәркиби — *евлидир.*

Кими вар — *анасы, гардашы, үч бачысы.*

Јашајыш шәранти — *јеничә икнотаглы ев алмышдыр.*

Бунунла да кәнч бир истиглалијјәт чарчысынын өмүр китабы бағланыр.

Гағајылар маһны охујурду... Бир кечәдә евинә бәд хәбәр кәлмиш нечә-нечә аналар хәстәханаларын гапысыны кәсмишди. Гәзәб, кәдәр, кин, һәјәчан ичәрисиндә, дилләриндән бајаты дүшмүрдү.

Аналар јанар ағлар,
Күнләри санар ағлар.
Дөнәр көј көјәрчинә,
Јоллара гонар ағлар.

Бакынын чансыхычы кечәси ағыр-ағыр өз гара чулуну чәкиб апардыгча дан јери ағарыр, гәмли-кәдәрли шәһәрин үзәринә хәфиф бир ишыг сели ахыб кәлирди. Сәһәр ачылырды, өзү илә јени фәлакәтин, јени бәдбәхтлијин сәс-сорағыны кәтирди.

Шәһәр јатмамышды. Јухулар әршә чәкилиб, һамы ағылакәлмәз бир анлашылмазлыг кирдабына мүбтәла олмушду. Иткин дүшәнини ахтаранлар һәлә дә евинә дөнмәмишди, күманы кедән јерә баш вуруб, адамыны ондан-бундан сорушурду. Илһам кәлмәмишди, нә дә бир хәбәр варды. Фәризә синә чырырды.

— Мәнә демишди, гајыдырам... гајытмады...

— О бу сәбрин саһиби дејил, башында бир иш вар. —

Офелјаја ајдын иди, оглунун башы хатасыз дејил. — Хэс-тэханалара гачын... Иәкимләрдән сорушун... бәлкә жаралы-дыр. — Бу кәлмәни демәјә дили кәлмәсә дә деди.

Тофигә үч көрпәсини евә атыб, ахшамдан гардашынын нарајына дүшмүшдү.

— Гардаш... гардаш, кәл... дејә көзү орда-бурда гал-мышды.

Рәсмийә, Күлбәниз атылан күлләләрдән горхмадан ахшамдан о гәдәр ора-бура гачмышдылар ки, јорғун идиләр. Ағыр-ағыр тәрпәнир, көзләри јол-издән јығылмырды...

Адамлар анлашылмазлыг ичиндә сәһәри ачдылар. Ишыг јох, радио, телевизор ишләмир, машынар көрүнмүр, фабрик-заводун фити ешидилиб бачасындан түстү галхмырды. Бакы өлү шәһәрә бәнзәјирди.

Сәһәр саат беш отуз дәгигәдә сусмуш радио ишә дүшдү. Комендант Дубинјак хәбәр верди ки, шәһәрдә фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едилиб. Вертолјотлар һавада учушур, вәрәгәләр јајырдылар. Бәли, Бакыда фөвгәл'адә вәзијјәтин тәт-биг едилмәси адамлары күлләбаран едиб ган ахыдандан беш саат јарым сонра е'лан едилди.

Радиодан ешитдикләри мә'лумат, көјдән јаған вәрәгәләр адамлары чашбаш салмышды.

Ермәни екстремистләри гошунун Бакыја нә вахт дахил олачағындан хәбәрдар идиләр. Иәмин саатда ермәни дөјүш-чүләри Араздәјән, Кәрки истигамәтдән Сәдәрәји топ атәшинә тутдулар. Сакит, һамы ширин јухуда икән топ, күллә сәсинә ајылдылар. Тоз, думан ичиндә пулемјотларын тарак-турукуну ешитдиләр.

Ермәниләр танкла, әлләриндә Калашников автоматы, карабин, һәрби палтарда кәндиң үстүнү алмышдылар. Тарих дәјишилмишди. Дүнәнки гул силаһлы иди, силаһ кәздириб

тарих јазан милләт исә ибтидан аләтә әл атмалы олмушду:
Балта, бел, шана көтүрмүшду.

Сәдәрәјин Араздәјәндә олан чахыр заводуну алмышды-
лар. Әмәлли-башлы мұһарибә иди. Евләр учур, дағылыр,
мәрми дүшән јер кениш ачылыр, тоз думаны әтрафы алыр-
ды. Өләнләр тапылмырды, јаралананларын ғышгырыгы, ба-
ғыртысы гаранлыг кечәни даһа да дәншәтә кәтириб, ваһимә
доғурурду.

Кәнд бир тәрәфдән сөкүлүрдү. Сәһәр ачылды. Кәнди
ғырағында хәндәкләр газдылар.

Күн галхдыгча ермәниләрин гүввәси дә артырды, арт-
дыгча атышма да шиддәтләниб мәрмиләр ара вермәдән кәнд-
дә јағырды. Арвадларын сәси, һөвляк јухудан ојанмыш,
ушагларын бағыртысы, әзизини итирән гыз-кәлинин шивә-
ни, һирсиндән дәмил кәмирән чаванларын гәзәбли даны-
шыглары бир-биринә ғарышыб баш алыб кедирди.

Фитва ермәниләрдән, ичра мәркәздән олса да, ермәниләр
ичрачыја чеврилиб мәгсәдләринә наил олмаға чан атыр-
дылар.

Бакыја һәрбчиләр сохулмуш, баш ғарышмышды. Ермә-
ниләрин фикринчә онлар асанлыгла Шәрур дүзүнү тутуб
Нахчывана кирәчәк, «Бөјүк Ермәнистан»ын башланғычыны
гојачаглар.

Телевизор сусуб, радио ишләмир, телефон хәтләри кә-
силиб. Бакыда, Азәрбајчанын ган ахыдылан јерләриндә мәр-
кәздән кәлмиш мұхбирләр һадисәләри мәркәзин хәјринә,
кизли-ашкар чәкиб јухарыла ра верир, мәркәзи телевизија,
Ирәван телевизијасы өз билдикләри кими, истәдикләри ин-
формасијалары јајырдылар.

Телевизија ермәниләри һәрби палтарда, әлләриндә авто-
мат танкын үстә көстәрир, диктор билдирирди ки, ермәниләр
өз сәрһәдләрини Азәрбајчан екстремистләриндән горујур!

Информасија күчлү иди, сүр'әтлә јајылырды.

— Бакыда ермәниләрин евләрини талаи едирләр!

— Башга милләтләри Азәрбајчандан чыхарырлар!

— Ермәниләри, руслары өлдүрүрләр!

— Шәһәрдә әскәрләрә күллә атырлар!

Дежиләнләрдә бә'зән чүз'и һәгигәт олса да, әсасән јалан, бөһтанлар баш алыб кедирди.

— «Әфлатун өлүб» — дедиләр. — Октај, Ағанәзәр јохдур! Бајрам, Фаиг, Заур, Саһиб, Исрафил, Сабир, Телман өлдүрүлүб!..

Он дәгигә кечмәмни башга бир бәд хәбәрлә кәлдиләр.

— Исламдан, Рөвшәндән дә хәбәр јохдур...

— Дејирләр, Вәфадар да өлүб... Јусиф иткин дүшүб...

Чохуну да танымырдылар, ғыраға чыхан, хәстәханаларда олан, өләнни саһибиндән, һәкимләрдән, башгаларындан ешидиб дејирдиләр.

Фәризә бунлары ешитдикчә әти доғраныр, бәдәни тарыма чәкилирди. Истәмирди өләнләрни ичиндә Илһамын ады чәкилсин. Ахшамкы палтары ичиндә иди. Үшүјүрдү. Сојуг әтиндән кечиб илијинә ишләсә дә евә кетмирди. Илһамын јери көрүнәчәк... көзләјирди, Илһам кәлсин, гамәтли бојуну керсүн, енсиз алындан, кәдәрли көзләриндән өпсүн. «Мәним Илһамым, мәним чаным, һәјәтым» — десин. Онда чанында долашан сојуг да, јухусуз чәкдији әзијјәтләр дә јадындан чыхачаг.

Бир-биринин ичиндә тикилмиш, алчаг, балача евләрни арасы илә доланыб сағ-сола дөнән күчәләрлә гачыб евә кетди. Һәјәтдә адам варды. Үзләри күлмүрдү, кәдәрли идиләр. Офелјанын сифәти бир аз да созалды.

— Ғызым, кәлдин? — О кәлини тәк јох, оғлу илә көрмәк истәјирди.

— Ана, оғлу кәлмәди? — Ана кәлиндән, кәлин дә гајынадаи хош хәбәр көзләјирди...

— Јох, бала... О бу һөвсәләни саһиб дејилди... — Сәси боғазында гајнады. — Ушағыи башында бир иш вар ки, јубанды, кәлиб чыхмады. — Һисс етди еһтијатсызлыг едир. — Мәним оғлум өлмәјиб, о өлмәк үчүн доғулмајыб... иши вар,

јубанды... Дејирләр кечә чох адам өлүб, јаралананы лап чохдур. Чаваиллар хәстәханалара јаралы дашыјыр. Илһам да онларла олачаг...

Кәлин сакит олсун дејә, ана буну өзүндән деди.

Фәризә хош сөз ешитмишди, ағзыны ачыб гајынанасына гулаг асырды.

— Ана, буну сәи кимдән ешитдин?

— Билирәм елә олачагдыр... Ај гыз, Күлбәниз, бабандан бир хәбәр билмәдин?

Күлбәниз чијинләрини чәкиб долухсунду.

— Бәс бу киши һарада галды?

Рәсмијә деди:

— Елхан Фаиглә кедиб, инди чә тапыб кәтирәчәкләр.

Елхан, нә дә Фаиг о кечә јатмады. Кәзир, күлләләрин јағыш кими јајдығы јерләрә кирир, јаралананлар бахыр, өләнләри јохлајырдылар. Илһам јаралыларын, нә дә һәја, тыны тәрк едиб ачыг һавада сојујанларын арасында јох иди. Хәстәханаја гачдылар, һәјәт адамла долмушду. Кими адамыны ахтарыр, кимиси тапдығы јаралысыны көрмәк истәјирди. Бир корпуса баш чәкдиләр, орада олмады. О бириндә дә дедиләр ки, јохдур.

Дајанмадылар, гаршыдакы корпуса кирәндә, дәнлизин башында һәким Елдары көрдүләр, һәким дә онлары көрмүшдү. Елханы таныјырды, көзү үзүндә галды. Елхан чатап кими салам вермәји унудуб:

— Һәким, Илһам јохдур... — деди.

Һәмишә шад-хүррәм көрдүјү һәкимин чөһрәсини санки гара булуд алмышды. Сифәти ајазымады. Елхан бу күн бүтүн һәкимләри бу сифәтдә көрмүшдү, она көрә дә үрәјинә башга фикир кәлмәди.

Һәким ағыр-ағыр башыны јелләди.

— Алыммады, — деди, — чох чалышдым, јарасы ағыр иди, бир шеј алынмады.

Елханын рәнки гачыб бәнизи ағарды, башынын түкләриндә кизилти һисс етди.

— Һәким! — дили долашды, сөзү ағзында јарымчыг гал-

ды. — Сиз... сиз кимдэн данышырсыныз?.. — Богазы тыханыб һулгуму көјнәди.

Фаиг илан чалаи адамлар кими јериндә говрулду.

— Һәким, кимин јарасы ағыр иди? — һәјәчанла сорушду. Һәким әлини Елханын чијинә гојуб силкәләди.

— Сакит олуи... сакит олуи... — О дедијинә пешман олмады. Һәкимдир, тези, кечи сөзүнү демәли иди. — Кишисиниз, киши гејрәтли оғулларымыз кетди. Кедән бир Илһам дејил, һәм дә бу кәдәр тәкчә сизә нәсиб олмајыб. Чохлары бу күндәдир. Бүтүн һәкимләр кечә сәһәрә кими өлүмлә мүбаризә апарыб. Әлли, јүз дәфә мәғлуб олмушугса, беш јүз, мин дәфә галиб кәлмишик. Баша дүшүн, бир һәкимә он, он беш јаралы дүшүб! Ишығы сөндүрүбләр, аләт чатышмыр, дава-дәрман тапылмырды... Чырагыи, шамыи ишыгыида ишләмишик!

Һәкимин ики дәгигә дедији сөз, Елхан үчүн ики саата бәрабәр олду.

— Һәким, — һовлу-һовлу һәрәкәт етди. — Сиздән Илһамы сорушурам... Гардашым Илһамы! О, ахшамдаи јохдур! Бәлкә ондан бир шеј билирсиз? Ачыг дејин...

— Билирәм... билирәм, Илһам јохдур, ону ахтарырсыныз... Ахтармајын... Ону даһа һеч һарада тапмајачагысыныз. — Һәким һәр күн, һәр саат, һәр дәгигә өлүмлә гаршылашыб, өлүмә гаршы мүбаризә апарса да, бу бир хошакәлмәз кәлмә дилинә кәләндә сусурду, демәли олса да чүр'әти чатмырды десин.

Елхан гәрибә бир анлашылмазлыг ичиндә:

— Нечә јә'ни ахтармајаг? Јохса?..

Фаиг һәкимин голуна кириб ону кәнара чәкмәк истәди.

— Һәким, мән Илһамын достујам, чәкиимәјин, нә билирсиниз мәнә дејин.

О, кетмәди.

— Гардашы сонра ешитмәјәчәк? — деди. — Гој инди билсин... Сөзү богазында илишиб галды, ағзыны марчылдадыб

тамсынды, чәтинликлә: — Илһам да шәһидләрин бириси олду!.. — деди.

— Нә шәһид?.. — Санки Елханым ағыз-бурну әжилди. Чә-нәси башлады әсмәјә. — Јохса Илһам өлүб?..

Бәд хәбәр Фаигин гулагларында сәсләнди.

— Илһам!.. Илһам!.. — Өзүнү әлә ала билмәди, көзлә-риндән јаш ахды.

— Һәким!!! — Елхан икиәлли башындан јапшыбып гәшиш етди, көјә үз тутуб: — Аллаһ, аллаһ!.. — деди. Дөнүб гана бојанмыш дивара сөјкәнди. — Нә үчүн? Нә иди онун күна-һы, белә тезликлә әлимиздән алдын?!

Һәким динмирди, сакитчә дајаныб бахырды. Гардаш-дыр, гардаш, гардаш үчүн хош күнүндә севинәчәк, бәд кү-нүндә ағлајачагдыр. Бачы ешидәчәк, ана биләчәкдир, сач јолуб, шивән гопарачаглар, арвады өзүнү үстүнә атыб үз чырачагдыр. Оларын сакитләшдирмәјә адам лазым ола-чагдыр. Ағласын, пөвбәсини баша вурсун!..

Ағлајырдылар. Фаиг һөнкүрә-һөнкүрә дәһлизни о башы-на кедиб гајыдыр, Елхан дурдуғу јердә «аллаһ, аллаһ!»— дејә көјнәјирди.

Дәһлиздә дајанан, кечиб кедән бахырды, јахын дүшүб сәбәбини сорушан јох иди. Чүнки орадакылар да о дәрдли, онлар кими көз јашы ичиндә идиләр, һамы да бир-биринин дәрдини-кәдәрини сорушмадан билирди.

Һәким папирос чәкирди. Чәкди, көтүјүнү атыб гајытды. Елхан тохтамырды, ејни һәрәкәтлә чырпыныр, дүјүнләнмиш әлләрини бир-биринә сүртә-сүртә ағлајырды. Шәфалы әлини онун чијнинә гојду.

— Елхан, бәсдир, — деди. — Ағлама, ағламағын да һәд-ди-һүдуду вар. Һәддини ашмағын өзү бир чинајәтдир. Гур-тар... Әскәрләр јол-изи тутмамыш кет, гардашыны чыхарыб апар. Елханым һөнкүртүсү кәсди, әлинин архасы илә көзү-нүн јашыны силиб башыны галдырды.

— Һарададыр? — Гәрибсәмишди, ағзындан сөз чыхчаг гәһәр боғду. — Гардаш! — дејиб јенидән үзүнү тутду.

— Бәсдир, — һәким, онун голуна кирди. — Көндәрмишәм өлүханаја, орададыр...

Өлүхананын һәјәтиндә чохлу адам варды. Машынар танкларын алтдан, ағачларын ичиндән мејит жығыб кәтирр, хәстәханалардан өләнләри дашыјырдылар. Гапы ачыг иди, адамларын бири кирир, бири чыхырды. Һәрә өз адамыны ахтарырды; сон үмид јерләри бура иди.

Елханла Фаиг ичәри кирдиләр. Јердә көһнә мејитләри узатмышдылар, тәзә өлүләр тахтларын үстә иди... Киминин башы дағылыб, киминин голу, гычы кәсилмишди. Әксәринин гарны чырылыб синәси парчаланмышды... Башы әзиләләр, танкын алтда галанлар таынымырды... Көвдәли, гарагаш, гаракөз, гарабығ, долубәдән бир оғланын синәси ачыг иди, көбәкдән јухары бүтүн бәдәни күлләдән дешик-дешик олмушду... Елә бил автоматын күлләләринин һамысыны онун чанына долдурмушдулар.

Зәиф, солгун ишыгда әјилиб үзләринә бахдыгча адамы ваһимә басырды. Инсан чәкинмәдән өлүмә кедәндә вугарыны итирмәдикдә, өләндә дә өз көзәллијини итирмир. Һамысы санки јатмышды, тәрпәтдин, дурачагдылар.

Башга бир јердә гоча киши... ики ушаг, нечә дә гадын варды. Гочаны гарысы, ушагы анасы, гадыны да евдә көрпә баласы көзләјирди.

Фаиг Азәрбајчанын аб-һавалы гәдим Ведибасар торпагындан иди. Көчүб Алатаваја кәлмишдиләр. Илһам илә гоншу идиләр. Һәмишә күчәјә бир чыхыб, бир-биринә һәмдәм олуб «дост» — демишдиләр. Инди Фаиг ону тојлу-дүјүлү шадлыг мејданларында јох, өлүханада ахтарырды. Һәким демишди ки, тапшырмышам ајры гојсунлар. Дибдә, ишыг аз олан јердә ики мејит варды. Икиси дә ејни бојда, костјумда идиләр. Әли әсә-әсә бармагларыны сифәтиндә кәздирди. Бығы варды. Енли, талын бығы ипәк кими бар-

магларынын алтда јастыланды. Сачы алнына төкүлмүшдү. Әјилиб зәңлә үзүнө бахды... Фәризәнин тој күнүнүн сәһәри бағышладығы балача дәсмал һәмишә костјумунун дөш чибиңдә оларды. Бахды. — дәсмал јериндә иди. Дәһшәт ону алды.

— Илһам! — Башыны тутуб өзүнү бајыра атды.

— Фаиг!.. Нәр шеј Елхана ајдын олду, Фаиг гардашынын мејитини тапыб. Онун архасынча чөлә чыхды. Көзү адамларын арасында ора-бура бахыб вурнухан Күлбәниздә галды. — О, гыз бура нијә кәлиб?

Фаиг дә о сәптә дөндү.

— Күлбәниз дә кәлиб? — Көзү адамларын арасыны кәзди.

— Билдирмә, гој кетсин. — Чалышды өзүнү әлә алсын. — Көрәр өзүнү шәһид еләјәр, кетсин, сонра...

Гыз онлары көрмүшдү, көзүнү чәкмәдән матдым-матдым бахырды, ағыр-ағыр јахынлашды.

— Гардаш, Илһамдан бир хәбәр јохдур? — Чәкинә-чәкинә сорушду.

— Сән нијә кәлибсән?

Гыз өзүнү итирди. Гардашы өлүбдүр ки, өлүханада ону ахтарсын? Анасы ешидәр, Фәризә биләр, нә дејәрләр она? Чәкиниб сыхылды.

— Валлаһ, көрдүм чамаат бура кәлир, мән дә кәлдим... Илһамдан өтрү кәлмәмишәм ки...

— Сән кет евә... — Фаиг деди. — Јахшы дејил, сән бурада дурма, чых кет...

— Кедим? — Күлбәниз көзүнү дөјдү. — Кедим нә дејим?

Елхан башыны галдырыб онун үзүнө бахмырды, бахмады да.

— Кет де ки, Илһамы кәтирирләр...

Күлбәнизин гаршысына чыхан илк адам Фәризә олду. Гыз гачырды, она чатаңда дајанды, Күлбәниз хәбәрли ада-

ма охшајырды. Ејни јашда, ејни бојда, һәмкар идиләр. Лакин кәлини назик, инчә иди.

— Күлбәниз, нә хәбәрлә кәлдин? — Чәкинә-чәкинә сорушду.

— Кәтирирләр...

Ајдын олмады, Илһамы сағ кәтирирләр, јохса... Кәлини бу фикри өзүндән узаглашдырды:

— Јаралыдыр? Сон күнләр јухуму гарышығ салырдым, елә бу имиш...

Рәсмијјә гачарағ кәлди.

— Илһам тапылды?

— Һә... — әлини узадыб кәлдији сәмти кәстәрди. — Орададыр...

— Хәстәханададыр? — О тәрәфдә хәстәхана варды.

— Билмирәм... — Көзүнү дөјдү. — Елхан деди ки...

— Елханын өзү һаны бәс? — Гызын сәбри түкәнди.

Күлбәнизин донуг бахышы Фәризәни шүбһәләндирди.

— Күлбәниз, сәнә гурбан олум, нә билирсән де! — Өтәри севинчи јох олуб, һәјәчаны јенидән артды.

— Валлаһ, мән бир шеј билмирәм...

Рәсмијјә ачығлы гышгырды.

— Нә орададыр? Орада нә көрүбсән? Үрәјимизи једик, десәнә...

— Елханла Фаиғи көрдүм... Дедиләр кет де, Илһамы кәтиририк...

— Һарада көрдүи?

— Орда... өлүхананын габағында!..

Офелја јолун ортасында дајаныб гулагларыны шәкләмшиди, ешитди.

— Һә?! — Бир нечә аддым ирәли атыб, — Илһам! — дејә гәшиш етди.

Сәсә ичәридән Тофигә чыхды, гоншулар кәлдиләр. Артығ һәр шеј ајдын иди. Ана синә чырыб сач јолур, бачы, гонумлар сорушмадан чырпыныб ағлајырдылар. Тофигә:

— Гардаш! — дејиб зил сәси илә гышгырды. — Илһам. кәл! — Гучағындан јерә салдығы көрпә билмәди нә етсин,

Ушаг үшүјүрдү, көзү анасында ајағынын бирини галдырыб о бирини гојду.

Сакит көрүнән Фәризә ода дөндү.

— Илһам!.. Нијә белә етдин, Илһам?! Дедим кетмә!.. Мәни ешитмәдин, кетдин!.. Дедин гајыдырам...

Ана башына әл атды, сачы әлинә кәлди.

— Баламын... мәни апарын баламын јанына!.. — һөкмлү бағырды. Дартыныб кетмәк истәди.

Ахышыб кәлән гонум-гоншу голундан јапышды, бурахмадылар.

— Офелја, — дедиләр. — Сакитләш...

— Балам кедиб... лај дивар, бир евин икиди, киши оғлум кедиб! Мәним баламы әскәрләр өлдүрдү! Бурахын, мән онун јанына кедирәм!

Кимсә:

— Ким дејир өлдүрүбләр? Сағ-саламатдыр... — деди. — Кедибләр, индичә кәтирәчәкләр!

— Кәтирәчәкләр? Нечә кәтирәчәкләр?!.. Ахы мәним балам кимә нејнәмишди, сағ-саламат евдән чыхсын, мејити үстүмә кәлсин?!

— Өзү кәләчәк... сакит ол, индичә сағ-саламат өзүнү кәтирәчәкләр... — Башга бир гоншу тәскинлик верди.

— Јох, үрәјимә даммышды, атылан күлләләрини бири мәним балама дәјмишди! Өлдүрүбләр!.. Мәним баламы өлдүрүбләр.

Гәдди әјилмиш Чобан киши јахышлашыб голундан јапышды.

— Ахы, ким деди, өлдүрүбләр? — Кишини үрәјиндә шүбһә варды.

— Гыз!.. Гыз деди. — Күлбәнизи көстәрди. — О бојда гыз јалаң дејир?.. Елханла Фаһг өлүханададырлар. Мән ушағам, анламырам өлүханада онларын нә иши вар? Өзү дә дејиб анама дејин, Илһамы кәтирририк! Орадан сағ адам кәтирриләр? Мәним јетим бөјүмүш, аталылардан сечилмәјән оғлumu санаторијадан, курортдан јох, өлүханадан кәтирриләр!..

Кәлин һушеузлуг ичәрисиндә иди. Бүтүн кечәни јатмамышды, бәд хәбәр олуб-галан һушуну да итириб ону сәрсәм етмишди. Бир јердә дура билмирди, дил чыхарыб илан кими мәләјирди.

— Илһам... е'тибарсыз, сән белә демишдин?! — Она да ајдын иди. Илһам өлүб, даһа көрмәјәчәк ону...

Нијә беләдир? Јанында олуб кәләчәјини билдијини адамы арзуламырсан, итирдијини һәсрәтиндә галырсан, бирчә дәфә, тәк бирчә дәфә бојуну көрәсән. Буну һәсрәтли гәлбин ачысы тәләб едир. Јохдур... бир даһа көрәмәјәчәксән, она көрә дә фикриндән чыхмыр, көрмәк истәјирсән...

Илһам аилә үчүн, ана үчүн артыг әлчатмаз варлыг иди. Ана үчүн әзиз олан бу варлыг Фәризә үчүн дә үлвијјәтә чеврилмишди. Сағ иди, севинчинә севинирдиләр. Өлүб, онун өлүмү аиләјә кәдәр, гәм кәтирмишди.

Күмүшү булудлар шәһәрин үзәринә хәфиф бир пәрдә салмышды. Давам едән күлләләрин сәси јерин дамарыны силкәләјиб адамларын һәјәчаныны тарыма чәкирди. Чохларынын мејити саһибинә чатмырды. Әскәрләр, өләнни сајы аз олсун дејә, машыналар атыб арадан чыхарырдылар.

Илһамын мејити тапылмышды. Буна да шүкүр еләдиләр. Машын күчәнни башында көрүнәндә сәсләр кәсилди, һәрәкәтләр азалыб көзләр бир нөгтәјә дикилди. Бәдәнләр тарыма чәкилмиш, сифәтләр гәзәбдән әјилмишди. Гәрибәдир, хәбәр кәләндә өзләрини һәлак етмишдиләр, мејит кәлир, сакитлијә говушуб динмәдән бахырдылар.

Бағда гызынын гулагына сәмт әјилди.

— Бала, ајыбдыр, өзүнү ағыр апар, ушаглыг еләмә! — деди.

Фәризә долмушду, ачылды.

— Кәлинин бәј әри кәлир!.. — Үрәк агрысы илә деди. — Кәлмир, кәтирләр. — Ағламсынды.

— Гурбан олум, сән кәлинсән, демирәм ағлама, агла, өзүнүн кәлини олдуғуну да јаддан чыхарма.

Ирадә арха тәрәфиндә дајанмышды. О да:

— Фәризе, сән аллаһ, тохта, — деди. — Сән сакитләшмә-
жәндә гаҗынанан, балдызларын да өзләрини өлдүрүр...

— Ағламырам... сусмушам, ағламырам...

Офелја ики гызынын арасында тарыма чәкилиб инамсыз
көзләри илә машины бахырды.

Тофигә тез-тез дејирди:

— Аллаһ, сән јалана чыхарт!.. Каш ки, јалаи олајды!

Күлбәниз:

— Гардаш, гурбаи олум!.. Гардаш, мән өләјдим! — де-
јирди.

Рәсмијә ағзыны тутуб ичәрисе доғрана-доғрана көјнә-
јирди.

Бүтүн Алатава адамы: таныш-билиш, гоһум-гоншу, һаја
дүшүб атышма сәсинә кәләиләр бурада иди. Бахырдылар.
Торнағыи, милләтнин истиглалијјәти угрунда шәһид оланы
кәтирдиһәр.

Машины тәләсмирди, чала-чухура дүшә-дүшә өз гајда-
сында кәлирди. Интизарда олана елә кәлирди ки, тәкәрләр
ирәли јох, кери һәрәкәт едир.

Гоншу Исмајыл киши ирәли дуруб көзүнү доландырды.
Јени кәлмишди, ишдән һали иди. Офелјаја мүрачиәтлә:

— Гызым, — деди. — Ана үчүн баланын өлүмү ағыр олур.
Баша дүшүрәм, өзүнү әлә ала билмирсән, чәтиндир. Чәтин
олса да дөзмәлисән. Олан олуб. Сән гышгырыб һарај го-
пармагла өләи дирилмәјәчәк... Сакит ол, гој машины гапы-
нын ағзына версинләр.

Офелја динмәди, гәддини дүзәлдиб өзүнү сакит кәстәр-
мәјә чалышды. Лакин машинын чатмасыны көзләјирди,
чатмаг өзүнү тәкәрини габағына атды.

Төкүлүшүб һәрә бир тәрәфиндән јапышды.

— Офелја, дәлилик етмә!.. — дедиләр.

— Дәјмәјини, гојун оғлуму кәтирән машини мәнним үстүм-
дән кечиб, мејити гапыја апарсын! — деди.

— Бачы... бачы! — дејән сүрүчү дә һәјәчанланмышды.
О, ширин јухусуна һарам гатыб һәкимләри хәстәнин һара-
јына чатдырар, хејирхаһ ишләр үчүн сүканы һәрләјәрди.

Бә'зән дә белә олурду, евләрә өлү апарырды. Нә гәдәр се-
винчи олса, белә анларда дөнүб кәдәрә чевриләрди.

Ананы көтүрдүләр, машын балача дарвазанын ағзында
дајанды.

Фәризәнин гәлбиндә көзәкөрүмәз бир инамсызлыг вар-
ды. Баша дүшүрдү — машында мејит кәтирибләр. Инана
билмирди ки, бу мәһз Илһамын мејити ола биләр. Илһам
бу тезликлә өләр!.. Ахы о Илһамы варлыгы үчүн севмиш-
ди, онуила биркә јашајачағына әмин олуб она кәлмишди.
Фаинги пәнчәрәнин габағында отуруб боғула-боғула агла-
дығыны көрәндә гәлбиндәки кизли инам да кетди. Фаинг
аглајырды, Илһам өлүбдүр ки, аглајыр... Гыз-кәлин ону
сахламышды. Машынын гапысыны ачанда әлләриндән чых-
ды, јумругу илә тәһнәни дөјәчләди.

— Кет!.. Бу гапыда дајанма, кет бурадан! — Гејри-ира-
ди бағырды.

— Ај гыз... ај гыз... — Бағда чатыб голундан јапышды.

— Истәмирәм бу гапыја мејит ендирилсин! — дејә кәлин
бир даһа гышгырды.

Бахан ана, бачы, гыз, кәлин синә чырыб, сач јолдулар...
Кишиләр ирәли дурду, чәназәни ендириб, јолун ортасына
гојдулар...

Исмајыл киши деди:

— Хејир ишинки чалыб ојнамаг олдуғу кими шәринки дә
будур, гој ағласынлар, үрәкләри бошалыб сакитләшәчәкләр.

Кимсә демишдир: «Билмәдәп дүңјаја кәлирик, фикир-
ләшимәдән јашајырыг, арзу илә өлүрүк». Илһамын да арзу-
су варды, арзусуну һәјата кечирмәмиш өлдү. Накам, чаван
өлдү... Накамлығына, јохса чаван олдуғуна көрәми дилсиз-
ағызсыз диварлар да, јер, көј дә аглајырды... Шивән, гыш-
гырыг, көјнәрти кәсмирди. Нисбәтән мөһкәм ирадәли адам-
ларын да үрәји көврәлиб көзләри јашарды. Илһамын мејити
гаршысында диз чөкмүшдүләр. «Илһам» — дејиб, бир
кечәдә шәһид оланлар үчүн аглајырдылар.

Фәризә јерә сәрилиб мејити гучагламышды. Бирдән сыч-
рајыб галхды.

— Ачын, ачын бахым! — Кишилэрэ үз тутду. — Илһам өлмәҗиб... Илһам сағдыр, бу онун меҗити деҗил... ачын бахым!

— Кәлин... кәлин... — Исмаҗыл киши меһрибанлыгла башыны тәрпәтди... Мәсчиддә јујулуб, табута гојулуб!..

— Илһам өлмәҗиб, о сағдыр...

— Гызым... гызым...

— Ачын... бахачағам!..

— Гызым, күнаһдыр...

— Күнаһа мән батачағам...

Офелја вај-шивәнии ичиндән кәлинии сәсини алды, гулағларыны шәкләҗиб дурухду. Она да гәрибә көрүндү, баласы өлсүн, меҗитний көзләри илә көрмәмиш, апарыб гәбирә гоҗсунлар.

Һәр ики әлини чәназәнин үстә кәтириб гамарлады.

— Мән дә көрмәк истәҗирәм, ачын, — деди. — Нијә мәнним балам белә тезликлә өлсүн?

Јахын дүшән олмады.

Исмаҗыл киши адамларын арасында даҗанмышды. Көзләҗирди аглашма кәссин, кәсмәдијини көрүб јахын кәлди.

— Офелја... Офелја, — деди, — агламағын да бир һәдди вар. Бу чүр дә олмаз ахы? Сән анасан, бир аз сакитләш, тохта, гоҗ бунлар да сакит олсун. Чавандырлар... үрәкләри партлајар, нәфәсләри тәнтиҗиб өзләриндән кедәрләр. — Онун сөзүнә мәнәл гоҗан олмады. — Ај гызым... ај гызым... — Әлини Фәризәјә, Рәсмијәјә сәмт узатды. — Ағлајырсыныз ағлајын да, даһа өзүнүзү нијә өлдүрүрсүнүз?!

Бу заман кәнарда даҗаныб милләтин шивәнинә бахан ики нәфәр шәхс Исмаҗыл кишијә јахынлашыб онун голундан тутду. Даһа јашлы көрүнәни:

— Әмичан, — деди, — бир дәгигә олар?

— Бујурун, бујурун. — Киши һәр икисини үзүнә бахды. Јашлысы голуну бурахмадан:

— Әмичан, биз Халг Чәбһәсиндәник, — деди, — сәһәрин сојуғу ону да карыхдырмышды, бурпундан су ахырды, дәс-мал чыхарыб силди. — Адамыныз ганы күнаһсыз ахыды-

ланлардан олуб. Бу кечә шәһид олан бир сизин оғлуруз дејил, чохлары шәһид олуб!

— Сөзүнү де... сөзүнүн мәғзини де...

— Халгын тәләбини сизә чатдырырам. Милләт истәјир, шәһид олан оғлан вә гызларымызы бир јердә, бир гәбиристанлыгда дәфи едәк.

Оғланын кәлишинин сәбәби ајдынлашандан сонра Исмајыл киши:

— Оғлум, дүз фикирдир, — деди, — буну ким фикирләшибсә, ағыллы фикирдир. Белә лазымдыр. Анчаг, өлән мәнним јахын адамым дејил, гоншумун оғлудур.

— Јахшы оғул бүтүн аталар үчүн өвладдыр. Дединиз, гоншунузду?..

— Бәли, гоншумуз иди, һөрмәтимиз варды. Мән дә истәјәрәм белә бир оғул елин истәји илә, халгын әли илә дәфи едилсин. Анасына дејин, мән белә билирәм етираз етмәз, разы олар. Бир дә — дөнүб бармағы илә Елханы көстәрди. — О, гара лајка палтолу, башыачыг оғлан гардашыдыр, онуула данышын.

Халг Чәбһәсинин нүмајәндәләри Елхана јахынлашанда о да етираз етмәди, анчаг:

— Өләндән сонра бунун һарада басдырылмасынын бир әһәмијјәти вар? — дејә сорушду.

Нисбәтән јашлысы:

— Әлбәттә, торпаг бурда ја орда басдырылаи үчүн бирдир, — деди, — лакин истәмирик шәһид олан оғулларымыз ади өлү кими беш-он адамын чијниндә гәбиристанлыға јоллансын. Истәмирик күнаһсыз ганы ахыдылан милләт өвладлары бир-бириндән аралы дүшсүнләр. Бу кечә тәчавүзкарлыг күлләсинә раст кәләнләр бир күндә, бир вахтда өлүбләр, бир күндә дә дәфи олунуб, бир јердә јатмалыдырлар.

Елхан баша дүшүрдү: елә фикирләшибләр, елә олмасы да мәгсәдәүјғундур. Лакин гәти чаваб верә билмәди. Анасы варды, евин бөјүјү иди.

— Анамла данышын, — деди. — Онун сөзү жахшыдыр, јәгин разы олар.

Ана тојда өзүнү бүрузә вердији кими вајда да верирди. Көрмүшдүләр ону, билдирдиләр һансыдыр. Данышан оғлан бојланыб бахды, тез дә көзүнү чәкди. Анаја јахынлашамагы мүнәсиб билмәјиб:

— Јахшы, — тәәссүфлә башыны тәрпәтди. — Кәрәк бизи бағышлајасыныз, белә бир вахтда сөзүмүзү дедик. Шәһидләрни аиләси илә данышмаг борчумузду.

Илһам үчүн ағлајырдылар. Долмуш үрәкләр һеч чүр бошаламаг билмирди. Кишиләр вахтын чатдыгыны билдириб чәназәни көтүрмәк истәјәндә һәмни ики нәфәр јенидән кәлдиләр. Инди башгасы илә јох, Офелја ханымла данышдылар. Ана билдирди ки, Хырдалан гәбиристанлығында оғлунун атасы јатыр, оғлу да онунла гоша олмалыдыр. Нә етмәк оларды? Нәр шеј валидејнин разылығы илә олмалы иди. Ана разы дејилдисә, икничи бир адамдан хәһиш етмәк артыг иди.

Вахт даралырды. Әскәрләр хәбәр тутачаг, кәлиб мејити апарачагдылар. Тәләсдиләр, кишиләр чәназәјә әл атаанда, сәнкимниш үрәкләр јенидән һәрәкәтә кәлиб балача хутору титрәтди.

— Тохунмајын! — Фәризә голларыны ачыб мејити гучаглады. — Мәним Илһамым јатыб, тохунмајын, ојанар!..

Чобан кишинин гызына вердији Кәнчә халчасы һеч ачылмамышды, Илһамын бу күнүнә гисмәт олду; нахышлы халчанын арасында әбәди јухуја кетмишди. Офелја башда отурмушду, бир тәрәфдән дә о, синәсини габаға вериб:

— Гојмарам баламы апарасыныз? — дејирди.

Үч бачы, гардаш дагы көрмүш үч гызын үчү дә мејитин үстә сәрилди.

— Илһам... гардаш!... — дедиләр.

Бир күн, беш күн, он күн дә галсајды јенә «апармајыш» — дејәчәкдиләр. Мејит ортада олдуғча көврәлиб көз јашы ахыдачагдылар, елә ки, торпаға кетди, торпағын сәришлији үрәкләри сакитләшдирәчәкди. Халчанын учундан јанышыб көтүрдүләр.

Мејити дар гапыдан чыхарыб јолун ортасына гојдуглары дәмр табута јахынлашдыранда орада Фәризәни көрдүләр, узанмышды. Чанындан әзиз билиб, алты ај гојнунда исиндији, одлу-аловлу мәнәббәтинә өз мәнәббәти илә чаваб вердији, гәлбинин дөјүнтүләринә гулаг аса-аса сәһәри ачдығы истәкли бир адамы, «әрим» — дејиб бој-бухунуна фәхр илә бахдығы, кәләчәк көрпәсинин атасы — Илһамы кедирди. Истәмәди ондан ајрылсын.

— Кәлин... кәлин... — дедиләр.

Мејит әлләриндә галмышды. Молла авазла охудуғу сурәни баша чатдырыб ашағы әјилди.

— Күнаһдыр, бала, чәназәдән чых.

— Күнаһдыр? Мән күнаһа батачағам!.. Мәни дә апарын. Мәни дә Илһамла гоша басдырын!

— Чанындан кечибсән?

— Чанымдан кечмишәм, Илһамдан јох! Илһам кедир, та о бу евә гајытмајачағ... Мән ону вермәјәчәјәм!..

Исмајыл киши она јахынлашды. Елә зәни етди кәлин ону ешидәчәкдир.

— Кәл көрүм. — Голундан тутуб өзүне гәрәф чәкди. — Јубанырыг, галх.

Кәлинин дил-додагы гаралыб, алма көзләри солуб ичәри батмышды. Титрәјирди. Биләји кишинин әлиндә јалварды.

— Гурбан олум сәнә, Исмајыл әми, мәни Илһамдан ајырмајыш!

— Гызым... — Молла сәсини узатды, — мејити бу чүр әлдә сахламағ күнаһдыр, көтүрүлдү кәрәк тез дә чәназәјә гојулсун, вахтында мәнзилә чатдырылсын. Инчидирик ону. руһу биздән инчијәр.

— Күнаһдыр? — гыраға чәкилди, — кәтирин бура го-
жуи... бизи бирликдә апарын!

Бағда арвад Офелјаны тутмушду, горхурду јенә өзүнү
јерә чырпар. Ону бурахыб гызына јахынлашды.

— Ајыб еләмирсән? — деди. — Кишиләр бахыр, дәдән
көрүр, башына дөнүм, — ашағы әјилиб хысындан пычыла-
дады, — тәзә кәлинсән, бахырлар, нә дејәрләр?

— Нә дејәчәкләр... Дејәчәкләр Фәризә дә Илһамла бир-
ликдә гәбирә кетди.

— Башына дөнүм, ушағлыг еләмә, дур бу јана, гој ки-
шиләр ишини көрсүн.

— Јох, ана, Илһамсыз ајаг атыб јерисәм, шикәст олум,
ишығлы дүңјаја бахачагамса, көр олум... Истәмирәм онсуз
јашајам!

Бағданын көзү кәнарда дајаныб мат-мат бахан әриндә
галды.

— А киши, — деди, — кәл гызына салиб ол!

Чобан киши әлләри белиндә јахынлашыб гызынын би-
ләјиндән тутду.

— Кәл бала, кәл көрүм... — Кәлини һәја пәрдәси алды.
Белә бир вахтда һеч кимдән гысылыб чәкимәдији һалда
атасы кәлчәк, үрәјиндә түгјан едән тәлатүм чәкилиб кет-
ди, нискилли бир сәбир долду гәлбинә. Јавашча дикәлиб
галхды. Атасындан аралапыб кәнара чәкилди.

Иш тәләсик кедирди. Ана дөзә билмәди, һушу кедиб
јерә јыхылды. Бачылар сач јолуб синә чырдылар. Фәризә
кери дөнәндә Илһамы табутун ичиндә көрдү. Елә бил она
дедиләр, апарырлар, гојма!

— Исмајыл әми!.. — Хырылтылы бағырды, өзүнү јерә
атыб кишинин ајағларыны гучаглады. — Гурбан олум сәнә,
Исмајыл әми, мәни Илһамдан ајырмајын!

— Гызым... гызым... — Исмајыл әми ону кәнарлашдырмаг
истәди.

Кәлин һәр ики ајағындан бәрк-бәрк јапышмышды, бу-
рахмады. — Исмајыл әми, балаларына гурбан олум, мәни
дә апарын!

Гыз, кәлин ирәли дурду.

— Ај гыз, ај гыз... — дедиләр.

— Фәризә, Фәризә, өзүнү өлдүрмә...

Ирадә әлиндән жапышды.

— Фәризә, гурбан олум, Фәризә, өзүнү һәлак етмә... — деди.

Чәназәни беш-он киши чијиннә галдырды, јола дүзәлдиләр. Фәризә кетмәди, сусуб һејкәл кими галды. Ода дөнмүш көзләри јаваш-јаваш сөнмәјә башлады...

Гагајылар гыј вуруб һарај гопарырдылар... Алатавадан, иһсан ахынынын башы үзәрнидә мејит кедирди... Фәризә кедән ахына бахырды... Ахын узаглашыр, артыг көздән итмәкдә иди. О, һеч кимин көзләмәдији һалда голуну галдырыб кедәнин архасынча әл етди вә күлүмсәјиб додагы гачды.

— Иһнам, көзлә мәни, үчүнә кими өзүмү сәнә јетирәчәјәм, — деди.

Дедији сөзү ешитдиләр, анчаг анламадылар нә үчүн белә дејир вә бу нә демәкдир. Чүнки һеч кимин буну ешидиб анламага һеји галмамышды. Гәлбинин һөкмү Фәризәни күчәдән ајырыб ичәри салды. Кәлинин һәрәкәти һеч кими шүбһәләндирмәсә дә, Ирадәнин көзүндән јајымады. Архасынча кетди.

Фәризә јатаг отагында ора-бура бахыб вурнухурду. Ирадәни көрүб иһчик башыны ашагы салды.

— Сән иһјә кәлдин? — деди.

— Кәләндә нә олар? — Шүбһәли нәзәрләрлә әтрафа бојланды. Отагда көрдүкләри шејләр иди. Елә горхулу бир шеј көзүнә дәјмәди. Јорған-дөшәјин үстүнә гырмызы өртүк салынмышды, кәлин өртүјү чәкиб кәнара атды. Иһ гара кәлмишиди, күнләр гара кечирди, адамлар гара кејмишиди. биналарын балконларындан, дирәкләрдән гара бајраглар асылмышды. Кәлинин отагы да гара кәлди, иһјә дә өртүк гара јох, гырмызы олсун?!

Офелја өзүнә кәләндә гапыны бош көрдү. Адамлар чәкилиб кетмиш, јол-из бошалмышды.

Гәрибсизлик јер еләди. Башыны ашагы салыб ичин-ичин көјнәјиб ағлады. Јаныны кәсиб дурмуш гызлары да һөн-күрдү.

Сәнәм арвад башлады тәскинлик вермәјә:

— Бәләјды... бу аллаһдан кәлмиш бир бәләјды, — деди. — Кәлди, сечмә оғланларымызы әлимиздән алыб апарды... Тәк сәнин үрәјинә дағ чәкиб баланы апарды? Јох. Мәзаһиркилин радиосу харичи тутур, харичдән дејирләрмиш Бақыда бәрк инсан гырғыны олуб... Һәсәналы киши дејир јетмиш илдә мән белә бир гырғын көрмәмишдим. Аллаһдандыр, буну бәндә етмәјиб ки, аллаһын иззәти, әмри илә олубдур!

— Аллаһ... аллаһ дејиб ермәнини рус әскәринә гош, төк шәһәрин чанына, габағына чыханы, көзүнә көрүнәни тут-сун күлләјә, јарымөмүр етсин?.. — Гапыдан чәназә галхандан сонра ананын көзүнүн јашы көзүндән јох, үрәјиндән ахырды. Ачы-ачы килејләнди. — Әр оғуларымыз кетди... Гочалар, јенијетмәләр, ушағлар күлләләнди... Јох, Сәнәм хала, бу аллаһдан дејил! Бәндә етди буну, гудурған бәндә! Гудуруб гој өз башына даш салсын, дидиб әтини јесин! Бу инсанлары нијә гырдырырды?!

Исмајыл киши гәбристанлыға кетмәди, о бири отагда гочаларла отуруб сөһбәт едирди:

— Јетимә дејирләр кими минәрсән? Дејир, мәнә чөрәк верәни! Ермәниләр нефтимизи машынлара төкүб үзәримизә һүчүм етмир?..

Әли киши деди:

— Ат һарышлајанда арпасыны кәсирләр, онда елә јумшалыр... Нефти вермәсинләр, газы бағласынлар, ишығы бурах-масынлар...

— Бу онларда олсајды чохдан етмишдиләр. Ирәванда. Гарабагда ермәниләр силаһланыблар, «Землја-землја» ракетләри олдуғуну һәтта мәркәзи телевизия өз дили илә дејир вә мәркәз көзәл билир ки, ермәниләр башдан-ајаға силаһлыдыр, өзләринни милли ордусуну јарадыб...

— Јүз әлли мин әлисилаһлы әскәри вар. — Бајрам киши

сөлбәтә гарышды. — Орада оlanda ермәниләрин өзүндән ешитмишәм, о нәдир, Алиханҗан ичад едирди е... һә, Лазер шүасы деҗирләр, ондан да вар...

— Бир тәрәфдән дә елә һеҗ силаһланырлар. — Исмаҗыл киши соҗумуш чаҗдан бир гүртүм ичиб стәканы кәнара итәләди. — Анчаг бизим чамаатда олан ов түфәнкләрини дә җығырлар. Ирэванда ниҗә фөвгәл'адә вәзиҗәт е'лан едиб, силаһлары җыҗмырлар? Һалалча торпағыны ермәни гулдурларындан горуҗанларын гол-ганадыны ғырырлар. Гошун нә-җә кәлиб? Бизи суседурсун, ермәниләр орада өз ишләрини көрсүн!

— Јухарыда бир Әлиҗевимиз варды, үстүнә вагонларла әризә кедирди. Ошун орада олмасы ермәни көзү чыхарырды. Кишини сағ-саламат, тәгаүд ады илә орадан кәнарлашдырдылар, әвәзинә өз адамларыны җерләшдирдиләр. Бах, нә хәта кәлирсә, онлардан кәлир, — деҗиб Баҗрам киши ки-леҗләнди.

Фәризә чәназә көтүрүләнән сонра сакитләшип арадан чыхмышды. Офелҗа җан-җөрсинә бахыб әтрафыны ахтарды. Ағлына кәлән фикирдән бәдәни учунмаға башлады: «Чаван гыз-кәлини чәтинә дүшәндә чыхыш җолуну өзүнә гәсд етмәкдә көрүр».

— Аҗ гыз!.. — Гызларыны үчү дә җаныны кәсиб дурмушдулар, боҗунлары чиҗинләрдә гәриб-гәриб үзүнә бахдылар. Гошунун гыз-кәлиниләри дә орада иди. Өз кәлини, бир дә Ирадә көзүнә дәҗмәди. Ирадәнин олмамасы арвадын үрәҗинә сәринлик кәтирди. Билирди ки, белә вахт Ирадә кәлини тәк бурахыб евләринә кетмәз. Јенә архаҗышлаша билмәди. — Кәлини һаны? — деҗә Күлбәниздән сорушду.

Тофигә җеничә ичәри баш чәкиб кәлмишди, башынын ишарәси илә гапыны кәстәрди.

— Өз отағында. Ирадә илә отуруб, — деди.

— Отуруб?..

— Һә... Илһамын палтарыны... — Сөзүнүн далы кәлмәди, үзүнү тутду.

Бүтүн көзләр җерә дикилди. Елә бил Илһамын өлүмүнә

бу көзләр күнаһкар иди, она көрә дә дүз баха биммир, хә-чәләт чәкирдиләр.

Ана әлини галдырды.

— Ишиниз олмасын, — деди. — Гој ағласын, үрәји ја-ныглыдыр, көрпә јазыг олду... зарафат дејил, әр итириб!.. Оғул мәним балам идисә, онун башынын саһибни, чан-чијә-ријди, чанындан чан ајрылыб...

Гәбиристанлыға кедәиләр гајыдыб кәләндә кишиләр кү-чәјә чыхды. Арвадлар гапынын ағзына топлашдылар.

Фәризә балача пәнчәрәдән бахырды.

— Ирадә, — деди. — Кишиләр гајыдыб кәлди, көр чә-назәни кәтирибләр?

Ирадә дејилән сөзүн фәргинә вармајыб сакитчә чых-ды. Кишиләр күчәдә дөврә вуруб дајанмышдылар, молла авазла Гур'ан охујурду. Бахды, јасин гуртарандан сонра адамлар «Аллаһ рәһмәт еләсин» — дејиб дағылышдылар. Гајытды. Ичәридән нефт гохусу кәлирди. Тәшвиш ичиндә күнч-бучаға бојланды. Фәризә кәтирдији чәһиз чырағы әлиндә күнчә гысылмышды.

— Ај гыз! — чатыб чырағы аады. Ағзы ачылмышды, күн-чә гојуб дәнәндә Фәризәнин әлиндә кибрит көрдү. О һәјә-чанлы һалда кибрити алышдырыб тез дә әтәјинә тутду. — Фәризә! — Гыз гышгырыб икиәлли оду гамарлады, кибрит овчунда сөндү.

Фәризә чырағын нефтини үстүнә төкүб әтәјинә кими доуну ислатмышды. Ирадә дартыб кибрити онун әлиндән алды. Сәсә о бири евдән ахышыб кәлдиләр. Ишин пә јердә олдуғуну билчәк дәли кими бир-биринә дәјдиләр. Кими де-јинир, кимисч чырпыныб «вајсеј» — дејирди:

— Евимиз аз јыхылыб, сән дә бир јандан јых...

— Дәлисән, адам да өзүнү јандырап?

— Гадан алым, Фәризә, нијә белә едирсән?

Рәсмийә кәлинин әјниндән доуну дартыб чырды, чыха-рыб гапынын архасына атды. Тофигә шкафдан халаты кө-түрүб ону кејиндирди.

Фәризә башыашағы, сакитчә ортада дајаныб һеч кимни үзүнә бахмырды. Өз һөкмүнү өзү вермишди.

Анасы Багда кәлди, чох ачыглы иди.

— Гызым, бу нә ојундур? Мәгсәдин халхын евинә јенидән вај-шивән салмагдыр? Адам да өзүнү јандырар? Јохса елә билирсән јанмаг асантдыр?!

— Хошдур... мәним үчүн хошдур!.. — Кәлин е'тинасыз чаваб верди. — Нијә кәлдиниз?

Офелја астанада көрүндү, бахышыны кәлининә дикмишди. Онун бу чүр гәриб көрүнүшү Офелјаны сарсытды.

— Бала, Фәризә, — бөјрүндә отурду, голуну бојнуна салыб үзүндән өпдү. — Сән мәним баламын јадикарысан, балам кедиб, сән галыбсан, сән мәнә бала ол!

— Ана, — әлиндән өпдү. — Мәни бағышла, мән Илһамсыз јашаја билмәрәм...

— Јашајачагсан... мәнә һәмдәм олуб јашајачагсан... Күл баламын гохусуну сәндән алачағам! Сән баламын нишанә-сисән, сәнә бахыб овуначагыг.

— Илһамы... верин мәним Илһамымы! — Сәси һулгумунда көјнәјиб богулду.

Ирадә онун әлини овчуна алыб бармагларыны овхалады. Бармаглары гызмамышды, һәлә дә буз кими иди.

— Фәризә, сән аллаһ тохта, — деди.

— Нијә сәс салыб буилары бура төкдүн? — Башыны һәрләди, — һәдәрдир.

Бағданын кирдә сифәти алынды.

— Кедиб дәдәни бура кәтирим? — Ачыглы данышды. — Халхын дәрди аздыр, бир јандан да сән дәрд вер...

— Јох еј, кедәчәјәм... Мән Илһамын јанына кедәчәјәм, кетмәсәм бағышламаз, кеч дә олса кедәчәјәм!.. — дејә Фәризә сәрсәм кими дилләнди.

Һамы бир-биринин үзүнә бахды. Үзләр онсуз да кәдәрли иди, кәдәр даһа да артды.

Нәлә дә орда-бурда атышма кедирди. Мејитләрини, жаралыларыни сајы артырды. Әлиавтоматлы әскәрләр күчә вә мејданларда кәзир, евләрә кириб зоракылыг едир — пул, јемәк истәјирдиләр.

Дүнәндән евиндән чыхан, кечә нөвбәсиндә ишдә олан сәһәр евә тәләсдији заман јолдача кичкаһыны ишан алыб бејинни асфалтын ортасына совурурдулар. Бир гадын һәјәтдә ипә сәрдији палтары јығышдыраркәи өлдүрүлүр, көрпә балалары јарычылпаг һалда јатагдан гачыб мејитни үстә дөшәнирләр...

Доггузунчу мәртәбәнин балконундан бахан гоча бир арвадын синәсинә тәсадүфән күллә санчылыр...

Ана көрпәсини бешикдән көтүрүб әмиздирмәк иетәркән, атылан күллә шүшәни дешиб күрәјинә санчылыр. Көрпә сүд әвәзинә анасынын дөшүндән ган әмир...

Кечә шәһәрә сохулмуш хүсуси орду верилән әмри јеринә јетириб ишинни бир һиссәсини көрмүшдү. Еһтијатдан чагырылмыш сачлы-саггаллы әскәрләр јаваш-јаваш дагылышыб өзләрини ағачларыни ичинә верди, орда-бурда сүфрә ачыб отурдулар. Јемәкләри бол иди, һәр шеј варды. Араг, чахыр, коңјак да өз јериндә.

Сәлигәсиз, әл-үзләри чиркли, үстләриндә ган ләкәси, јоргун, әзкин һалда ач гурд кими чөрәјә дарашдылар. Суренин торбасы бошалыб јарыја емишди. Ахшам Иван, Петров вә Ванја илә бошалтмышдылар. Инди дә онларла отурду. Петровда пиј варды, Ванја әт, колбаса көтүрмүшдү.

Иван чөрәк јејирди. Сурен сүздүјү стәканы она узатды.

— Ара... сән дә отурдун бир учдан басырсан, ал, јүз вур, иштаһан ачылсын, сүфрәдәкиләрини һамысындан јејә биләсән. — Күлдү. — Инчидин? Зарафат еләјирәм, инчимә, мән өлүм...

— Мәним иштаһым ачыгдыр. — Саллагбығ Иван стәканы алыб буриуна тутду. — Бәһ, бәһ... нә јахшы әтри вар!.. Бундан ола билмәз!

— Ара, бу сән ичдијин чахыр дејил е... Ичкиләрнин шаһы Ахтамар конјакыдыр е... Билирсән бууу мәнә ким вериб? Жола чыханда танымадығым бир ермәни һарсы* чаптама сохду. Деди бууу ичиб түркләри күлләләјәрсән... Мән дә күлләләјиб ермәни һарсыһын сөзүнү јеринә јетирәндән сонра ичирәм... ичәк ермәни милләтинин сағлығына... Ара, ич, е, мәним милләтимин сағлығыдыр!..

Иван көзләрини она зилләјиб:

— Сурен, сән турк дедиң... Нә турк? Бура Азәрбајчан дејил? — дејә сорушду.

— Ара, сән билмирсән, турк, азәрбајчанлы бир шејдир дә... Булар кечән һәфтә ермәниләри говуб Бакыдан чыхарыблар...

— Бәс о говуланлар һара кедибләр?

— Бизим Арменистана... Русетә... — дишләрини бир-биринә сыхды. — Ихтијарымда ола һа, һамысыны күлләјә тутуб гырарам?

— Сән «гырарам» — дејә-дејә ахшамдан көзүнә көрүнәни вуруб өлдүрдүн ки!..

— Екстремистдирләр! Террорчу, адамөлдүрәндирләр!

Күллә сәсиндән ваһимәләнимши сары, ахсаг бир ит чөрәк тохусуна јахынлашыб, көзү сүфрәдә гујруғуну булајырды. Сурен автоматыны галдырды, күллә ачылды, һејванын сәси дә чыхмады, габаг әлләри гатланыб синәси јерә кәлди.

Иван ағзында тикә сүст дајаныб, чәп-чәп итә бахды вә күлүмсәди.

— Бу да екстремист, террорчу иди? — Јарызарафат, јарыкерчәк сорушду.

— Һә... О да екстремист иди. — Зејтун ағачынын көвдәсини нишан алды, күллә бу тәрәфдән дәјиб о бири тәрәфдән чыхды. — Бах, бу да!.. Чијни үстдән автоматын лүләсини архаја дөндәриб бинаја сәмт беш-он патрон бошалтды. — Биһалары да, дағ-дашы, јери-көјү дә екстремистдир!..

Иван да автоматыны көтүрдү.

* Һ а р с — кәлиң.

— Елэсэ күллэлэдик! — Ики дэфэ али тәтијә кәлди.

Һәр дәстәдә ермәни варды — Русияда јашајан, Азәрбајчандан кедән, Ермәнистандан олан, чоху да өз ләһчәләриндә данышырдылар. Јахынлыгда севинч вә руһ јүксәклији илә бири бағырды.

— Заведданем*... бирини дә мәним сағлығыма курулдат!

Сурен онун сөзүнү јерә салмады, автоматыны галдырды. Иван әлини габага верди.

— Бәсдир, Сурен, чәрәк јејирик, јејәк, сонра...

— Гырачағам... һамысыны күлләјә тутуб гырачағам!

— Көзүнә ким көрүндү, ону да?

— Һә, валлаһ. Анама сөз вермишәм. Бақыја ајағым дәјди, бир ермәнини әвәзинә беш түрк күлләләјәчәјәм!

— А... сәи анана сөз верибсән, адамлары күлләләјирсән, бәс мән? Мән һеч билмирдим бизи бура кәтирәчәкләр ки, кимәсә сөз верәјдим.

— Сөз верибсән... јадына сал. Тәјјарәдә мәнә дејибсән гаршыма чыханы күлләләјәчәјәм... Һәјә, валлаһ дедни...

— Һә? — Иванын гаһлары чатылды, чалышды јадына салсын, сала билмәди. — Јадыма кәлмир, — деди.

Петров иштаһла донуз әтини сојутмасыны јејирди.

— Ичмишдин, кефин саз иди, дедни, мән дә ешитдим. — Удгуна-удгуна деди. Иван башыны дөндәриб мат-мат онун үзүнә бахды.

— Һә?.. Ичмиш олмушам...

Сурен стәканыны онункуна тохундуруб күлүмсәди.

— Чалыш ки, бир дә дедијин сөзү јадындан чыхармајасан. Сәнин сағлығына...

— Јадыма дүшдү... Тәјјарәдә сәи дедни кедирик Бақыја, орада ермәниләри, руслары өлдүрүбләр... Адамөлдүрәнләри күлләләјәк... онда демишәм... — Көзүнү бәрәлдиб марагла сорушду. — Адамөлдүрәнин силаһы олар, буларда һеч балта, јаба да јохдур ки...

* Заведданем — гадан алым.

— Ара, беласи јахшыдыр да... Силаһлары, олар онлар да бизи өлдүрэр...

Петров данышыга әһәмијјәт вермәдән, тез-тез стәканыны галдырыб башына чәкирди. Ванја аз јејиб, аз да ичәрди, Иванын долухсундугуну көрүб стәканыны көтүрдү.

— Иван, сәнин сағлығына... — Ичмәди, әлиндә сахлады.

— Сағ ол, Иванушка! — Петров башына чәкди.

Сурен чибиндән папирос пачкасыны чыхарыб она узатды.

Иван көзучу бахыб:

— Чәкмирәм, — деди.

— Мән өлүм, чәкәчәксән... мәнним хәтримә чәкәчәксән!

— Мәчбур етмә. Дедии мәнним хәтримә ич, ичдим... елә һеј ичирәм дә. — Гарыныны тутду. — Бу гәдәр дә ичмәк олар?... Русуику чахырдыр. Конјакы верибсән дәмләнирәм көзүмә көрүнәнә атырам, «екстремистдир... террорчудур» — дејиб вурурам!.. Валлаһ сәнин о земләкын Бағдасар, ја Ванан көзүмә көрүндү шаплајачагам!

— Ара, бирдән мән көрүндүм, мәнә дә атачагсан?

— Һә... сән дә көрүндүн, ганын кетди!

Әјниндәки палтарыны көстәрди.

— Сән әјнимдәки бу һәрби палтары сечә билмирсән?!

— Палтары сечирәм, ичиндәкини јох. Гарасан, елә билирәм сән дә күлләләнимәлисән.

— Ара, Иван, сән габаглар да белә олубсан?

— Јох. Сәнин бу конјакыны ичәндән сонра белә олмушам. Јарымчыг шүшәни галдырыб бахды. — Бууну нә күчлү кәрамәти вармыш?.. Ичмишәм, көзүмүн габағында адам өлүр, көрүрәм чаңлы инсандыр, өләчәк, көмәк лазымдыр... Һәтта јердә сүрүнүр, истәјир арадан чыхсын, аман вермирәм...

— Валлаһ, белә дә лазымдыр. Сабаһкы күнүнү бу күн дүшүнмәдди, удузачагсан!

Петров сорушду:

— Сиз буларла нијә савашырсыныз, јола кетмирсиниз?

— Ара, бу ермәни-турк давасы дејил һа. Дии давасыдыр да. Биз онлары сусдурмасаг, онлар бизи сусдурачаглар... Ич, бәлкә бу дүнјанын аванд үзүнү көрә биләсән.

— Вазкен мәнә дежиб, — Иван деди. — Сизинкиләр Гарабагы истәјир, булар да вермир.

— Нә вермир? Оисуз да Гарабағ бизимдир дә...

Иван тәрс-тәрс онун үзүнә бахды.

— Сән Кубанда анадан олубсан. Гарабағ һарадан сәнин олду?

— Ара, Иванчан, мән ермәни дејиләм? Һарада анадан олдум, фәрги јохдур, Ермәнистан торпағы һаггында дүшүнмәлијәм. Стәканыны көзүнүн өнүнә кәтириб учадан деди. — Буну ичәк Ермәнистан торпағынын кәләчәјинин сағлығына!..

Кәнардан бунун сәсини ешитдиләр. Һәрә бир тәрәфдән:

— Һајастанын сағлығына! «Бөјүк Ермәнистан» торпағынын сағлығына!.. — дедиләр.

Иван сорушду:

— Суренчан, онлар да ермәнидир? Данышыглары тамам башга чүрдүр.

— Онлар шурдываз* ермәнидир, Азәрбајмандан гачанлардыр. Анчаг белә данышачаглар да. Ја аллаһ!.. дејиб ичди.

Иваны конјак тутмушду. Көзү онда, саллаг бығларыны чејнәди, тојугтәк башыны галдырыб көјә бахды.

— Ја аллаһ, — дејиб стәканы галдырды.

Суренин әлиндә әт тикәси варды, онун ағзына басды.

— Нуш олсун!..

— Ааа... боғулдум ки... — Чечәди. — Евин тикилсин сәнин, гој бир нәфәс алым да...

— Кәр дә... мән сәнә нечә гуллуг еләјирәм...

— Сағ ол, чох сағ ол!

Сурен нә исә көрмүшдү, көзүнү ашағыдан чәкмирди.

— Нәдир? — Иван да бахды. Ики адам бир-бириндән аралы онлара тәрәф кәлирди.

— Кәлирләр... — Башынын ишарәси илә көстәрди.

Иван көзләрини бәрәлдиб зәилә бахды.

* Ш у р д ы в а з — дилиндән дөнмүш.

— Әлләри бошдур, нәдән горхурсан?

— Ашырачағам... — Галхды — һәрәмизә бири... Архадакы тәибәлдир, о Иван сәни, зырысы да мәним... кетди һа... — деди вә бармағы тәтијә кәлди. Ара вермәдән шаггылты ешидилди.

Ики чаңлы инсан, үрәкләриндә севинчми, кәдәрми һараса тәләсирдиләр. Ејни вахтда, ејни јердә, сүст дајаныб кәрилдиләр, сағ-сола дөнмәјә мачал тапмамыш торпаға дүшдүләр. Ики киши, ики евин саһибн, ики кәлинин әри, печәнечә ушаг атасы, ики инсан өмрү баша чатды, һәјатдан ајрылыб әбәдлик көзләрини јумду...

Тәбләринә ујғун сәсләр ешидилди.

— Заведанем, јенә курлат!..

Әлли метр аралыда отурмуш, гарасач, саггаллы, солғун көзлү ермәни силкәләниб өзүнү өјдү.

— Ермәни оғлунун һүнәринә ичирик! — Деди вә бағырды. — Бура кәлин!.. — Шәхсән мән сүфрәми сизинлә бирләшдирәчәјәм!..

Сурен ортада кичәлә-кичәлә автоматыны чијнинә кечирән Иванын бојуну гучаглајыб додағыны үзүнә тохундурду.

— Ора бах... сәни, мәни чағырырлар... гонаг еләмәк истәјирләр...

Иван папағыны кәлләсинә итәләјиб чәп-чәп бахды, сонра «баш үстә» мәһасында — һәрби гајдада әлини кичкаһына кәтириб печә ил әввәл әскәрликдә оlanda севиб әзбәрләдији бир әскәр маһнысыны учадан охумаға башлады. О, бәдәнчә о гәдәр көвдәли дејилди, лакин сәси галын, кур ыыхырды. Сәси курлашдыгча ағзы әјилиб, узун саллаг бығы саға кедирди.

Сурен, сигарети додағында, сол әли илә автоматының лүләсиндән јапышды, бир-ики аддым атыб архадан Ивана чатды, сағ әлини онун сол чијнинә гојуб Иванын охудуғу маһнының тәмасында аддымлады.

— Валлаһ, сәндән ола билмәз, — деди... Евә кедах, сәнинлә гардаш олачағам...

Иванын сәси кетдикчә сусуб назилди, ағзы еләчә әјри

галды. Јаваш-јаваш башы архаја ганрылды. Зејтунлуғун ичиндәи кимсә апаратла онларын шәклини чәкирди. Истәди ону күлләјә тутсун, һалы өзүндә дејилди, башыны кизләт-мәјә чалышды.

— Ааа... — Нәфәси бәс етдикчә вајылдады. — Шәклими-зи чәкдиләр!

Сурени мұхбири көрчәк дөндү, өзүнү зејтунлуғун арасына верди. Ағачын далына кечиб автоматындакы патронлары мұхбирә тәрәф бошалтды. Мұхбирин сағ-солунда күлләләр выјылдады, ағачларын будағыны гырыб салды, көвдәсини парчалајараг кечиб торпаға санчылды.

Суренин шәклини чәкмишдиләр. Билирди хејирә чәкмә-јибләр, нә вахтса зијаны олачагдыр. Атырды, вурмаг да истәмирди, нијә атыр, буну да билмирди.

Мұхбир әтрафында учушан күлләләрдәи горхду, сәндә-ләјиб јериндә фырланды, гајыдыб кәлдији сәмтә гачмаг истәди.

— Бура кәл... бура кәл!.. — сәс ешитди, ону чағырыр-дылар.

Сәс кәлән сәмтә гачды. Бәрк горхмушду, төвшүјүрдү.

— Нә ишин вар орада? — Сифәтини гәм-кәдәр бүрүмүш киши голундан јапышыб хәндәјә салды.

— Мүһарибәдир ки! — Горху ичиндә кәлдији сәмтә бој-ланыб дөјүкдү. — Валлаһ, дүз-әмәлли мүһарибә шәраитин-дәсиниз.

— Мүһарибәдә һәр ики тәрәфдә силаһ олурду, габаға дуруб киши кими атышырдын, ким гочагдыр галиб кәлирди. Инди исә вәзијјәт башга чүрдүр. Мәркәз хәбәрдарлыг етмә-дәи силаһсыз адамларын үзәринә гошун јеридиб!

Онун сөзү мұхбирә хош кәлмәди.

— Гошун нијә?

— Бәс бунлар нәдир? Мүһарибәдә орду бизим нефтлә фашистә галиб кәлди, инди ермәнинин фитвасы илә түфән-ки дөндәриб бизи гырыр!

Дејәсән мұхбир сәсјазма апаратынын дүјмәсини басмыш-

ды, динмирди. Әли габарлы гоча нефтчи она әләмијјәт вер-мәдән деди:

— Јолдаш мұхбир, он икинчи әсрдә ермәниләр дүнианын гул базарларында јахшы сәнәткар кими баһа гијмәтә сатылаида, мәним Низамим өзүнүн өлмәз «Хәмсә»сини јарадырды. Бәли, јурд харабалығындан бәллидир. Һәр бир халгын гәдимлији онун мәдәнијјәтиндән бәлли олур.

— Сиз «Известија»ны, «Литературнаја газета»ны охујурсуруз? — Мұхбир голтуг чибиндән бир нечә гәзет чыхарыб она узатды. — Алын бахын...

Киши көзүнүн учу илә дә бахмады.

— О гәзетдән ермәни конјакынын гохусу кәлир! — деди.

— Гәзетдән кәлә биләр, анчаг мән Ирәвана кетмәмишәм, мәндән јох.

— Кедәчәксән. Халгын инамы итиб, бурада әлине бир шеј кечмәјәчәк, ора кедәчәксән. «Ахтамар» конјакындан, «Аринберт» папиросундан јүкүнү тутуб евинә гајыдачагсан!

Мұхбир көзүнү гыјыб кишинин үзүнә бахырды. Бирдән бөјрүндән өтән күллә выјылтысына чашбаш һалда онун бунун үзүнә бахды, һисс етди ки, күллә боша кетмәди, ки-мәсә дәјди. Гочадан башга һамы дөјүкүрдү. Киши суесмушду, тәрпәнмирди. Гүввәсини топлајыб нәсә демәк истәјирди, сөзү ағзында галды. Додагындан ган сызыб, сүмүјү чыхмыш чәнәсиндән ашағы енди. Көзләри созалыб бөјрүүстә торпаға кәлди. Күллә гоча нефтчини дүнјадан ајырды. Мұхбир хәчаләтли адамлар кими башыны ашағы салды, көзү кишинин мејитиндә чәкинә-чәкинә бармағы илә сәсјазма апаратынын дүјмәсини басды.

Јашлы киши ашағы әјилди, гочанын ағара галмыш көзүнә сығал чәкиб гапады, голларыны гошалајыб бөјрүнә узатды, ајагларыны дүзәлтди.

— Ибраһим... — сәси һулгумунда боғула-боғула деди: — мұһарибәннин чәтин аиларында олдуи, әсир дүшүб һәрби дүшәркәләрдә әзијјәт чәкдин, өлмәдин, сағ-саламат евинә гајытдын. Кәләи күндән дә пешәндә чалышырсан... Гоча

вахты тэчавүзкарларың күлләси апарды сәни! Аллаһ сәнә рәһмәт еләси!

— Гәбриң нурла долсун! Руһун шәфа тапсын! — дедиләр.

Кечә жарыдан башлајан атышма һәлә дә кәсмирди. Гаң ахыданлара гаршы нифрәт адамлары ичәри сала билмирди: Күчәләрә чыхыр, мејданчалара топлашыр, Мәркәзи Комитәниң габагына јығышырдылар. Һәр јанда һәјәчан варды. Вәзифә сәһибәи вәзифәсиндән чыхыр, депутат мандатындан имтина едир, партијачы билетини атырды.

Али Советдә нөвбәдәнкәнар сессия кедирди. Депутатлар гошунун гаңунданкәнар шәһәрә дахил олмасының Конституцияның јүз он доггузунчу маддәсиниң он дөрдүнчү бәндиңә зидд олдуғуну билдирир вә гырх сәккиз саат әрзиндә онун шәһәрдән чыхарылмасыны тәләб едирдиләр. Абшеронда күтләви тәтил башланмышды.

Елхан дәфидән сонра евдә дајанмады. Бабасы тапшырмышды партија билетини кәтирсин, билети чибиңә гојуб хәстәханаја кетди.

Палаталарда сыхлыг олдуғу үчүн нисбәтән јүнкүл сајылан хәстәләри — әли, ајағы сынанлары дәһлизә чыхармышдылар. Әһмәд киши дә дәһлиздә јатырды. Ајағының сынан ниссәсини кипсә гојуб сарымышдылар.

Елхан партија билетини бабасына верәрәк:

— Баба, ағрымырсан ки? — дејә гочаның һалыны хәбәр алды.

Киши көзүнү әлиндәки гоша вәрәгдән чәкиб һөвсәләсиз:

— Ағрымырам... ағрымырам... — деди.

— Раһатсанмы? — Билмирди нә дејиб, нә сорушсун. Фикри өзүндә дејилди. Тәләсирди ки, бабасы десин, дур кет.

— Башына дөнүм, бу күнү көрән адам да раһат ола биләр? Бу кечә сәһәрә кими јаралы дашыјыблар...

— Јаралананлар бунлардыр, бу корпуса кәтирдикләри-

дир, та јохдур, — дејо Елхан кишини сакитлэшдирмәјә чалышды.

— Көрдүм... ахшам өз көзләримлә көрдүм чамааты нечә күлләләјирдиләр... Дедим, бала, адам өзүнүнкүнә күллә атыб бу чүр учдантутма гырмаз. Сөзүм она хош кәлмәди, резин дәјәнәклә мәни дәјдү, јыхылдым, ајағымын үстә чыхыб гычымы сындырды!

Елханын рәнки гаралмышды:

— Кетдиләр, — деди, тәскинлик вермәкдән, бабасыны тохтатмагдан башга әлиндән бир шеј кәлмирди.

Гоча үзүнү дөндәриб көзучу шәһәрә сәмт олан пәнчәрәјә бахды.

— Бәс о нәдир, тез-тез күллә сәси ешидилир?

— Неч елә-белә атырлар...

Әһмәд киши инанды.

Анчаг инанса да кечә көрдүјү нечә јадындан чыхмырды. Чыхмырды, она көрә ки, көзү илә көрдүјүнә инана билмирди. Ајағынын агрысы азаланда сакитчә башыны јерә гојуб көзүнү тавана зилләјир, фикир ону апарырды. Тәдричән фикир јухуја чеврилди.

Гоншу чарпајыда, ортајашлы, шишман бир киши јатырды. Сәһәрә јахын кәтирмишдиләр. Јанчағындан јараланыб, күллә әтини парчаламышды, ағзыүстә узатмышдылар. Гулаг асырды, гурчаланыб бөјрүүстә дөnmәк истәди, ба-чармады.

— Чаван оғлан, — деди, — гочаны алдатма, јашына көрә чох бәлалар көрмүш олар, горхан дејил, дүз даныш.

Әһмәд киши дәјүкүб дурухду.

— Нә олубдур ки? — тәәччүблә сорушду.

Киши деди:

— Шәһәрдә һәлә дә атырлар. Салјан казармасынын јанындан кечмәк олмур, вурурлар. Оланы де, сиздән габаг биз билирик, јараланан, өлән адамын хәбәри бура тез кәлиб чатыр.

— Нә, атышманы дејирсән? — Әһмәд киши тохтады. —

Сорушдум, демәди, елә билир билмирәм... кәлиб-кедән де-
жир, бала.

Киши көрүрдү ки, нәвәсинин сифәти тутгундур. Белә
күндә кимин үзү күлүрдү? Фәргинә вармады.

— Илһамы гојма узаға кетсин, һеч проспектә дә чых-
масын.

— Јох, чыхмыр... — Кишијә јалаи дедији үчүн хәчаләт
чәкди.

— Демишдим јерими Илһама дејәрсән, билети о кәтир-
син, ахы о да партијачыдыр...

— Та билет кәздирмәјәчәкдир...

— Һә, атды билети? — Сәбирсиз сорушду. — Ахы о чаван
иди. Она көрә дејирдим бура кәлсин, сөзүм варды она!

— Чох чаванлар атды!

— Бу күн јох, сабаһ гој јаныма кәлсин, сөзүм вар она.

— Ахы Илһам... бир тәһәр олуб е... кәлә билмәз.

— Јохса о да јараланыб?

— Јох... јыхылыб, ајағыны чәкир...

— Сыныгчыја апарын, гој сыныгчы бахсын, ајағында чат
олар...

— Апарачағам... апарачағам...

Елхан кедәндән сонра киши тәк галды. Һәмишә сол дө-
шү үстә, дүјмәли чибиндә кәздирдији билети әлиндә бәрк-
бәрк сыхмышды. Ағыр-ағыр көзүнүн өнүнә кәтирди, бахыб
тез дә көзү өнүндән чәкди.

Гоншусу Фәрәчин үзү она тәрәф иди, бахырды.

— Билетиндир? — дејә сорушду.

Әһмәд киши фикирли:

— Һә?... Билети дејирсән? Һә, билетимдир...

— Мән битәрәф олмушам, инди дә битәрәфәм. Дејирләр
һамы чырыб, апарыб тәһвил вериб...

Шишман данышығы ешитди.

— Кишинин билетини кәтирибләр? — јумру башыны
узатмаг истәди, бојну о гәдәр көдәк иди ки, баш чијинлә-

риндэн араланмады. — Сахлама, индијә кими нә вериб сәнә, бундан сонра да версин, ат кетсин! — деди.

— Атачагам... — сакит, чәкинә-чәкинә деди. — Мән дә атачагам!..

— Дејирләр Мәркәзи Комитәнини габағында адамлар билетини төкүб јандырыб...

Јахшы еләјиб јандырырлар. — Шишман һовлу-һовлу данышды. — Билетин бизә бәхш етдији сәадәт будур?

— Һә дә... Һә дә, нә вериб бизә... Әһмәд киши мызылданды.

Чијнинин сүмүјү гырылмыш Шакир мүәллим бајагдан диниб бир кәлмә сөз демәмишди. Бир бөјрү үстә дүшүб галмышды. Санки мәгам көзләјирди. Көзләдији мәгам кәлиб чатды.

— Чибиндә билет кәздирән коммунистләр әмр едир, билетли коммунистләри күлләјә тутурлар! Коммунист коммунисти өлдүрүр, билетә һөрмәт гојмур, демәли һөрмәтдән дүшүб, һөрмәтдән дүшүбсә, кимә кәрәкдир?!

Әһмәд кишинин көзү гапыда иди. Кәлини, нәвәләри хәбәр тутуб јанына кәләчәкдиләр. Ахшам јенә Елхан кәлди. Астадан салам вериб кәтирдији хөрәји, мејвәни чыхарыб столун үстүнә гојду.

Киши хәстә оlanda да јемәјиндән галмазды. Ач иди. сәһәрдән бир стәкан чај ичмишди. Мејвәјә јох, гапрылыб габдакы јемәјә бахараг дикәлиб отурду.

— Ушаглар нечәдир? — дејә сорушду.

— Јахшыдырлар...

— Һеч көрүнмүрләр?..

— Јол-из гарышыгдыр, өзүм гојмадым кәлсинләр...

Елхан кишинин јемәк истәдијини көрүб габын ағзыны ачды, чөрәк кәсиб гојду...

— Илһамын ајағыны сыныгчыја кәстәрдиниз?

— Билмирәм... Иш јеринә кетмишдим, хәбәрим јохдур.

— Хәбәрин олмалыдыр. Илһамы ишә сатмаг олмаз.

Хөрәк һәмишәки әтри вермирди. Илк тикәдән көрдү там да о там дејил. Бир нечә тикә јејәндән сонра додағыны бүзүб бурнуу гырышдырды.

— Буну ким бишириб?

— Мама бишириб. — Јалан данышды. — Нијә ки?

Ағзыны тамсытды.

— Офелјанын хөрәјинин тамыны вермир...

— Мама деди анар, кәтирдим... Ким бишириб, ким габа гојуб, хәбәрим јохдур. Бәлкә гызлар һазырлајыб...

Хөрәк онларын очагында бишмәмишди, гоншудан кәлмишди. Көз јашы ахыдан гыз-кәлин бир стәкан чај да ичмәмишди: үрәкләр дәрди, көзләр һәмли, үзләр кәдәр ичиндә иди. Боғазлар тыханмышды. Ким дуруб очаға газан асамагды?!

Зивәр нәнә Гарабағда јашајырды. Илһамын хәбәрини ешидиб кәлмишди. Ағлады, үрәјини гәһәри тез кетди. Чох оғуллар, нәвәләр итирмишди, һәр өләндән өтрү ағламышды. Билирди, чох ағламагла кедән гајытмајыб. Илһам да гајытмајачаг. Мәтбәхдә стәканлара чај сүзүб кәтирди, дивар боју дүзүлүб отурмуш гыз-кәлинин, арвадларын габағына гојду. Ирадә галхыб стәканлары пәјлашдырды. Зивәр нәкә гыз-кәлинә мүрачиәтлә:

— Гәнд салын, ширин еләјин, ағлајыбсыныз, ичин, үрәјиниз тохтасын, — деди.

Кәлин онун јанында отурмушду, башыны јухары галдырды.

Нәнә өз стәканына, онункуна гәнд салыб гарышдырды.

— Шәрбәтдир, ич, үрәјин тохтасын.

— Үрәјим тохтасын? — Бу сөз кәлинә гәрибә кәлди. — Бундан сонра үрәк тохтајачаг?

— Нејнајасан, даһа олан олду... Чырағымыз кечди, сән һа агла, өзүнү һәлак ет, кедән керн гајытмајачаг!

— О гајытмаз, мән онун јанына кедәрәм, — дејиб галхды, үзүнү тутуб өз отагына гачды.

Ирадә дә архасынча кетмәк истәјәндә Зивәр нәнә:

— Көтүр буну, — чајы она узатды. — Дилә тут, бәлкә орада ичә...

Ирадә ичмәјәчәјини билсә дә стәканы алды.

— Ону нијә кәтирдди? — Фәризә гапынын сәсинә ганрылыб бахды. — Мән чај ичирәм?

Ирадә стәканы столун үстүнә гојду.

— Нәнән деди апар, ичмирсән, гој галсын.

Фәризә тәрс-тәрс онун үзүнә бахды.

— Нә үчүн архамча кәзирсән, күдүрсән мәни... Елә билирсән чырағы апарыб кизләтмәклә гуртарды, та нефт тапылмајачаг? Јох, Ирадә, Илһам әзијјәтсиз өлмәјиб, әзаб чәкиб, әзабла өлүб! О чәкдији әзабдан мән дә чәкмәлијәм!..

— Нә инадкарсан! Неч инадындан дөнмүрсән, «өләчәјәм» — дејиб дурубсан! Кәнддә, шәһәрдә аз әри өлүб дул галан вар? Нәтта үч-дөрд ушагы оланлары таныјырам. Сакитчә ушагларыны бөјүдүрләр.

Кәлин башыны јелләди:

— Илһама гардаш дејирдин, нечә рәва билирсән, гардашын тәк сојуг торпагда јатсын, мән исти отагда бугланым...

— Истәјирәм тохтајасан, башында долашан о ағылсыз фикирләри чыхарыб атасан...

— Илһамы унудам, һә? Биләм ки, он илдән, ијирми илдән сонра унудачагам, јенә беш күн дә онсуз јашамајачагам!

— Унутма, сәнә ким дејир әрини унут. Үрәјиндә сахла. Гәбрини көтүрсүнләр, әтрафында күл-чичәк әк, ағач сал; һәр бајрамда... истәсән лап ајда бир дәфә зијарәтинә кет, јад ет. Онсуз кечирдијини күнләрини чәтиллијини диллилә дејәрсән, руһу ешидәр, сәндән разы галар...

— Тутаг ки, лап ону етдим, һәр күн гәбринин үстә кетдим... Әли илә гарнына вурду. — Бәс бу? Илһамын баласы нечә олсуи? Көз дагыдыр ахы... Мәнә көздагы олсуи?!

Кәлини ушағы олдуғуну һеч кимә демәмишиди.

— Ај гыз, ушағын вар? — Ирадәнин үзү күлдү, ону башајаг сүзүб о јан-бу јанына бахды. — Доғрудан һа, дәјишии-сән, ана олачагсан.

— Елә ана олачағыма јанырам да... Беш ајдан сонра бәх-тәвәр олуб ушаг доғачағыјдым... Дәдәсини севиңдирәчәј-дим...

— Севиңән олмајачаг? Мән, Офелја хала, маман, гајнын; балдызларыи...

— Севиңәчәкенишиз... Сизни севиңчиниш ајры, Илһамынкы ајры иди...

— Нејнәјәсән, аллаһын мәсләһәти белә имиш. белә дә олду. Бир оғул доғарсан, адыны да Илһам гојарсан. Илһам әринә баха билмәдин, Илһам оғлуна бахарсан...

— Бахдым, бөјүјүб мәктәбә кетди. Аталы ушаглардан ешитмәсә дә, китабларда, «папа»ја, «ата»ја, «дәдә»ја раст кәләчәк. Билди ата дејилән бир шәхс вар, сорушачаг. Онда мән нә чаваб верим?

— Еее... сән дә көр нәји фикирләширсән... Сорушар, нечә олуб, елә дә дејәрсән.

— Ирадә, мән бир саата дөзә билмирәм. Беш ај нечә отуруб көзләјим? Кимни јолуна баха-баха вахтымы кечирим?

— Шәһәрдаки евинишә кетмәзсән, Офелја халанын јанында галарсан, јахшы арваддыр, онула дарыхмазсан, кеткәл, көтүр-гојла күнүнү кечирәрсән...

— О мәни көрәр көз јашы ахыдар, мән дә она бахыб аглајарам, күнүмүз агламагла кечәр...

Ирадәнин дедикләри кәлини овудуб сакит етмирди. Өз дедијини дејирди. Гыз јарыничик чыхды. Фәризә отагда тәк галды. О алты ајда илк дәфә иди тәк галыр, өзүнү тәнһа, кимсәсиз һисс едирди. Пәнчәрә өртүлмүшдү, ризәсини чәкиб тағлары ачды. Тој күнү чәкдирдикләри шәклин үстә гара

лент чәкилмишди, үзүндән көтүрдү. Илһам онунла гоша стол архасында отуруб бахырды. Көзү дүз көзләринә бахырды.

— Хошбәхтлији сән вердин мәнә, сән дә элимдән алдын. — Нәмли кирпијиндән јаш дамчылары гопуб јанағы үзү ашағы дијирләнди.

Чох романлар охумушду, вәфасыз гадынлара нифрәт етдији гәдәр, вәфалылара рәғбәти варды. Һансы китабдаса охудугу бир ше’р јадына дүшдү, дүшчәк дә дилинә кәлди. Көзүнү шәкилдән чәкмәдән додағы тәрпәнди.

Гоша јатағы сәндән сонра пејнәрәм?
Сәнсиз јатарамса корум олсун.
Сәнсиз тикә кәссәм, зәһәрә,
Су ичсәм гана дөнсүн.
Кимсә севиб эрә кетсәм,
Әр гојнуна кириб јатасы олсәм,
Әр јох, план олуб мәнн чалсын!
Кәлин отағы гој табутум олсун!

— Илһам, о бир таиры шаһиддир ки, тәк сәни севишәм, сәнә «әрим» — демишәм, сәнин гојнуна кириб камымы сәндән алмышам... сәндән бәтнимә ушаг дүшүб... демишдим сәнә, хәбәрин варды. Ушағын олачағына севинирдин... Онда сән вардын, мәним үчүн дүңја да варды, сән кетдин, дүңја да сәнинлә кетди. Јохсан, кедибсән... Мәни тәк гојуб кедибсән! Валлаһ, бир күн дә сәнсиз јашаја билмәрәм! Истәмирәм... истәмирәм галыб сәнсиз јашајым!

Һәјәтдә һамы иш адамы иди, ахшамдан јатырдылар. Кечәјары олду, евләрин ишығы бир-бир сөнмәјә башлады. Бағда кечә јатмамышды, о да, Ирадә дә кетдиләр. Дарысгал дахмада јер азлыг еләјирди, она көрә рајондан кәләнин бир-икисини гоншу апарды. Ев адамдан сәнкиди.

Фәризә су кранынын башында дајанмышды, кәлмирди ки, јорған-дөшәји јерә дөшәјиб јатсынлар.

Зивәр нәнә кедиб голундан тутду.

— Башына дөнүм, сојугдур, сән донмадын бәс? — Ота-

гына кәтирдн. — Дүнән кечә дә јатмајыбсан, јухусузсан, кет, јат. — Гапыны өртдү.

Фәризәни алты ај әввәл бу чүр кәтириб кәлин отағына салмышдылар. Соңра да гапы ачылыб Илһам ичәри кирмишиди. Көзү гапыда галды, ачан јох иди. Дивардакы мисмардан Илһамын көјнәји асылмышды. Кедиб көтүрдү, бахды, соңра үзүнә тутуб гохусуну алды. Илһамын әтри кәлирди. Гәһәр боғазында гајнады, үзүнә басыб:

— Илһам!.. — Илһам!.. — деди. — Нијә кетдин?.. Мәни тәк гојуб һара кетдин?!

Зивәр нәнә Күлбәнизи јериндән галдырды.

— Бурада јатма, — деди. Кет кәлинин јанында јат, тәкдир.

Дөшәкләри дөшәмәјә салыб бир-биринин јанында икиүч нәфәр бир јорғаны үстүнә чәкмишиди. Һүзр јери иди, адам чох олдуғу үчүн чарпајылары чыхармышдылар. Белә вахт јатмајан да олурду. Кечән кечә сәһәри көзүачыг ачмышдылар. Јорғунлуг, јухусузлуг јормушду онлары.

Күлбәниз галхыб кетди. Ичәри кирәндә кәлини күнчдә үзү дивара дајанмыш көрдү.

— Фәризә, јатмајыбсан?

Кәлин чаваб вермәди.

— Сән аллаһ јыхыл јат, гој мамакил дә јатсын. — Јастығы көтүрүб јерләри ачмаг истәди.

— Ачма!.. — Кәлин һиккәли бағырды.

— Јатмајачагсан? — Күлбәниз дурухду.

— Илһамсыз бу јер ачылмајачаг!

Гыз гәдди әјилмиш вәзијәтдә гурујуб галды.

— Нә дејирәм ки... — Дикәлиб пәнчәрәјә сәмт кетди. — Буну нијә өртмүрсән? Чөлүн сојуғу ичәри долур...

— Бағлама, гој галсын...

— Сојугда јатачагсан?

— Илһам сојугда јатыб, мән дә сојугда јатачагам...

— Ај гыз, хәстәләнәрсән, сән дә өләрсән!

— Өлүм... гој мән дә өлүм!

Күлбәниз гапыны ачыб башыны о бири отаға узатды.

— Ај мама!..

Јатмамышдылар, сәс ешитчәк ана, нәнә, бачылар — кими кечә палтарында, кимиси халатда ичәри долдулар... Нәрә бир тәрәфдән башладылар кәлинә өјүд-нәсиһәт вер-мәјә...

Күчә вә мејданлара топлашан адамларын сајы кетдикчә артырды. Шәһәрин чамаат сых олан јерләриндә тез-тез рупорлар илә е'ланлар верир, адамлары өлүмдән чәкиндирмәк үчүн хәбәрдарлыг едирдиләр.

Гара кејиниб, гара өрпәк өртмүш, әлләриндә гара бајраг тутмүш гадынлар Исмаилијјә бинасынын габағына јығылмышдылар, јүрүшә чыхачагдылар. Атәши дајандырыб ордуун шәһәрдән чыхарылмасыны тәләб едирдиләр.

Комендант тез-тез е'лан едирди ки, шәһәрдә фөвгәл'адә вәзијјәтдир, јүрүшә ичазә верилмир, әкс һалда атәш ачылачагдыр!

Сәсләр!.. Ганлы, хаталы, мәрһәмәтли сәсләр бир-биринә гарышмышды. Дајанмадылар, һеч бир һәрбә-горхуја бахмадылар. Беш ана, дүнәнин, бу күнүн, сабаһын анасы, үрәјин ачы гәзәб, нифрәтлә сәс далғасы ирәли кедирдиләр. Архаларынча милләтин пәришан, сачлары дағылмыш, дәрдли аналары, көзләриндә јаш, дилләриндә ачы налә јеријирдиләр...

Аналар јүрүш едирдиләр! Матәм јүрүшү!.. Бу јүрүш јетмиш ил әввәл едилмишди, бир дә инди едилирди. Азнефт мејданы... Саһил багы... Гагајыларын һарајы алтда гара бајраглар тахылмыш күчәләри өтүб кечдиләр. Ијирмиалтылар бағына чатанда, әлислаһлы әскәрләр онларын јолуну кәсди. Түфәнкләри һазыр вәзијјәтә кәтириб үзәрләринә тушладылар вә сакит дајаныб донуг көзләрини милләрлә од сачан көзләрә дикдиләр.

Аналар өлүмгө гаршылашмышдылар. Кери дөнүб дагылышмаг, өлүмө фитва вермэк кими бир шеј иди, ирэли кетмэли идилэр!

Әскэрлэр сусмушду. Јухарыдан әмр көзләјирдилэр. Бир сәрсәминн бир кәлмә әмри илә тәтикләр чәкиләчәк, лүләләр-дән күлләләр чыхачаг, нечә-нечә ана синәси парчаланыб асфалта сәриләчәкди...

— Ирэли!!! — Ханым ананын бағыртысында ирәкәтә кәлдилэр. Дүз әскәр түфәнкләрининн үзәринә јеридилэр. Одлу, дилгаимаз силаһ ана гәзәбиндән, ана иифрәтиндән сусталыб башыны ашағы салды. Аналар ирэли јериди. Кедирдилэр... Анлашылмазлыг кирдабына дүшмүшдүләр. Гәрибә бир истиникт онлары һараса чәкиб апарырды...

Мәркәзинн радио вә телевизија илә Бакыја гара јакмасы баш алыб кедирди. Баш катибинн телевизија илә сөјләдији бәјанатынн мәтнинн ермәниләр Азәрбајчан дилиндә лентә алыб бүтүн дүнјада олан азәрбајчанлылара ешитдирмәјә чалышырдылар. Сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәји бачармајан, чүмләни гурашдырыб дејә билмәјән, чәтинн кәлмәләри һечалаја-һечалаја охујан ермәни диктору тез-тез радио далгаларында сәсләннрди.

Азәрбајчан халгынынн өз көзәл дили, дилининн сәлис данышан оғул-гызлары дәрд-гәм ичәрисиндә галыб, өз дилининн даныша билмәјән ермәни, халгын башына кәлән фәлакәти дүнјаја чатдырды.

Ахшам күн дөнәндән сонра почт мәнтәгәләринә дүнјанын һәр јериндән телеграмлар дахил олмага башлады. Әксәриндә өләнләринн аиләсинә башсағлыгы верилнр, матәм күнүндә милләтә сәбир, ирадә мөһкәмлији, тәмкинли олмаг төвсијә едилнрди. Өз характерләринә, тәбиәт вә арзуларына ујғун, әчајиб чүмләләрлә јазылмыш ијрәнч бир телеграм да ермәни гадынларындан кәлмишди:

«Сизин матәм күнү мунасибәтилә тәбрик едир, сизә бундан сонра да ағыр матәмли күнләр арзу едирик. Сизин аллаһ сизин һамынызы мәһв едәчәкдир».

Бу бир милләттин, ермәни милләтнини аналарыныи үрә-
жиндән кәлән сөз иди вә онлар һәмни телеграм илә өз мә'-
нәви тәрбијә вә гајәләринини чиркинлијини бир даһа сүбута
јетирдиләр.

Дәниздә вәзијјәт кәркин иди. Гошунлар Бакыја кирдији
вахт «Сабит Оручов» кәмисиндән һаваја радиограм ве-
рилди:

*«Азәрбајчан Республикасынын суверенлији вә вәтәндаш-
ларын конститусија һүгуғлары кобудчасына позулараг шә-
һәрә орду јеридилиб».*

Радиограмы тутан кәмиләр бүтүн дүнијаја билдирдиләр:

*«Суверен Азәрбајчана һүчум етмишләр: күчәләр, меј-
данлар мејитлә долудур, адамлары шил-күт еләјирләр. Ха-
һиш едирик Азәрбајчан халгына көмәк әлинизини узада-
сыныз».*

Хәзәр дәнизиндә үзән кәмиләр истигамәти дәјишиб көр-
фәзә ахышдылар. Шыхдан Зығ лиманына кими узанан көр-
пүләрә јан алыб дајандылар.

Радиограм илә јени бир мә'лумат верилди:

*«Ики һәрби кәми сәфәрә чыхачаг... онларын јолу кәсил-
мәли вә һәрәкәт етмәләринә имкан верилмәмәлидир».*

Дәниздән шәһәрә һүчум көзләнилирди. Көрпүләрдәки
кәмиләр бухтаја јахынлашды, бир-бириндән, јүз-јүз әлли
метр аралы лөвбәр салыб дајандылар вә он беш дәгигәдән
бир, ики дәгигә давам едән һәјәчан фити верилди. Кәмиләр
дә өз е'тираз сәсини учалтмышды.

Дәниздән тәһлүкә көзләнилирди. Бир аздан Наркин ада-
сы сәмтдән ики һәрби кәми көрүндү вә һеч бир манејә раст
кәлмәдән көрфәзә кирди. Бир-бириндән аралы дајаныб, хә-
бәрдарлыг етмәдән «Нефтгаз—63» кәмисини атәшә тутду-
лар. Кәминини кајуталары, порту, көјәртәси зәдәләнди, сүкан

дагылыб сырадан чыхды. Һәрби кәмиләрин атәш сәсинә катерләр фәалланды. «Актау» једәк кәмисини һәр тәрәфдән мүһасирәјә алыб сыхышдырдылар. Једәк кәмиси тәһлүкәли вәзијјәтдә галмышды. Буну көрән «Нефтгаз—16» кәмиси прәли атылды, һәрби катерлә онун арасына кирди. Лакни кәнардан ону да атәшә тутдулар, архасы ачылыб анбарына су долду, дөнүб керн һәрәкәт етмәли олду. Өн тәрәфдән катерләр гаршысыны кәсдиләр. «Нефтгаз—18» сүр'әти артырыб габагда олан катерә һүчүм етди. Фикри варды, таран дөјүшүнә кирсин. Һәр ики катер иши белә көрәндә узагланшыб арадан чыхдылар, кәнарда дајаныб атәш ачмаға башладылар.

«Ширван--2» кран кәмисини һеј'әти һәрбчиләрлә дил таныб диалого кирдиләр. Мәгсәдләри кәмиләрә бахмаг иди. Кәминин бириндә мејитләрин, дикәриндә әсир едиләнләрин олмасындан шүбһәләнирдиләр. Һәрбчиләр е'тираз едиб олары инандырмаға чалышдылар ки, горудуглары ики кәмидә забит анләләри вар, Маһачгалаја көндәрирләр. Ајдын дејилди, забит анләләридирсә, нә үчүн сәрнишини кәмиләриндә јох, һәрби кәмидә кетсинләр вә нә үчүн һәр ики кәминин һәрби катерләр мүшәјвәт етсин?..

Кәми дөјүшү давам едирди. Һәрбчиләрин күлләләринә чаваб олараг арасы кәсмәјән фит сәсләри көјә учалыр, гартал учушундан да јүксәкләрдә ешидилди.

Һүркмүш гагајылар шаһә галхмышды. Дәниздән хошакәлмәз, ешитмәдикләри бир курулту ешитмишдиләр. Суса билмирдиләр: һавада сүзүб чырпыныр, дәниздән күсүб өзләрини саһилә атырдылар.

Јер алтында тәканын олачагыны, зәлзәлә баш верәчәјини әввәлчәдән илан, сичан, көстәпәк, сохулчан билдији ки ми, һәрбчиләрини анләләринә дә јанварын он једдисиндә әјән олмушду ки, ијирмесиндә шәһәрә гошун кириб адамлары атәшә тутачаг. Һәрби һиссәләрдә Бақыда алтмыш миң силәһли дөјүшчүнүн олмасы шајнәси, забит анләләринин күтләви сурәтдә Бақыдан чыхарылмасыны сүр'әтләндирди. Аеропорт забит анләси илә долу иди. Тәјјарәләрин сајыны

артырмышдылар. Ара вермәдән долу тәҗҗарәләр көҗә галхыр, бошалыб керн гаҗыдырды. Намысы да Москваҗа учурдулар. Әлверншли чыхыш јолу тапмышдылар, чатан кими намыны евлә, пулла тә'мин едәчәкдиләр.

Ғачгынлар һаггында мә'лумат верилмәснндә ермәниләрин москвалы һавадарлардан даһа сәриштәли һәрәкәти күнаһларынын батил олмасына зәмин јарадыр вә Ғарабағ мәсәләсинин хеҗирләринә һәлл олунмасына әминлик һасил едирди.

Јанварын иҗирми икиси матәм күнү иди. Дағусту паркда онларла гәбир газылмыш, даш, гум кәтирилмиш, мәзар шамлары тикилмишди.

Күчәләрдә әлисилаһлы, резин дәҗәнәкли әскәрләр, курсантлар долашырды. Адамларла көз-көзә кәләндә бир-биринә достла мүдафиәчи кими јох, дүшмән кими бахырдылар. Һәр бир чаван, гәлбиндә кин, үрәјиндә гәзәб, јумруғу дүҗүлләнмиш өтүрдү.

Сабаһ сакитлик олачағы көзләнилди. Истиглалијјәт уғрунда шәһид оланлар дәфи едиләчәкди. Илһамы да кәтирәчәкдиләр. Ахшамдан бир машын адам Хырдалана кетди ки, сәһәрә кәтириб чатдырсынлар.

Илһамы кәтирәчәкләрини Фәризә биләндә үрәји учунду.

— Илһамы евә кәтириб бурадан апарачағлар? — Рәсмий-јәдән сорушду.

— Һә. Мамам, Елхан деди гој елә олсун...

Сәһбәт Рәсмийјәнин јанында олмушду. Үч нәфәр кәлиб тәкрарән хаһиш етмишди ки, Илһамы Шәһидләр хијабанында дәфи етсинләр. Офелја разылыг вермишди.

— Гојарлар бир дә Илһамы көрүм?

Ғыз тутулду.

— Валлаһ, мамам сәнә көрә истәмирди мејит бир дә бу тапыја кәлсин, биз әл чәкмәдик. Мадам ки, гојдуглары јердә галмады, нараһат олду, гој тапыја кәлиб бурадан кетсин, дедик.

— Демәли доғрудан кәләчәк?..

— Һә дә, елә данышдылар...

— Сәһәр нә вахт кәтирәчәкләр? — Кәлиндә гејри-ихти-
јари бир севинч пејда олду.

— Ичазә вәрәги јохдур, индидән кетдиләр, Хырдаланда
галачаглар, тездән чыхарыб, једдидә бурда олачаглар.

— Саат једдидә! Саат једдидә Илһам бурада олачаг...
Тәк галмаг истәмир, мәнән өтрү кәлир... кәлир мәни дә
анарсын!..

— Һәлә кечә кечмәмиш, сәһәр ачылмамыш сән јенә баш-
ладың?..

Дүнәндән ана, нәнә, гајынана өјүд-нәснһәт верирди. Кә-
лин овунмаг билмирди.

Евдә нефти кизләтмишдиләр, мәтбәхдә чәнкәл-бычаг
гојмамышдылар. Ишыг јерләри бәркидилмишиди. Ип-кәнди-
ри јығышдырыб дамыш үстә атмышдылар. Көрүрдүләр ки-
рәләһир, көздән гојмурдулар.

Ишыглар јанды, күнч-бучаг гаранлыглашды. Фәриза
хәлвәтә салыб һәјәтә чыхды, башына атдығы јәјлығы күн-
дүздән нишанладығы дамыш ағачына кечириб бир учуну
бәркитди, илкәји боғазына саланда Офелја көрдү. Елә бил
арвада дедиләр чых, бирчә дәгигә јубансан кәлинини көр-
мәјәчәксән.

— Вахсеј!.. — чатыб гучаглады, јәјлығы әлиндән алды. —
Етмә, мәнә јазығын кәлсин, чаван өмрүнә гәсд етмә!..

— Ана, гурбан олум, бурах мәни! — Әлиндә чырпынды. —
Мәниән ишин олмасын, гој өз башымын чарәсини өзүм
гылым...

— Гызым, гојмарам... балам, гојмарам сән өзүнү өлдү-
рәсән!

Сәсә евдән чыхдылар. Кәлини Офелјанын гучағында
чырпынан көрүб һәрә бир тәрәфдән төкүлүшдү.

— Һә олуб? Кәлинә нә олду? — дејә сорушдулар.

— Һеч нә... һеч бир шеј јохдур. — Демәди, истәмәди кә-
лини утандырсын. — Кедин... Нәјә чыхдыныз, сиз кедин евә,
кәлирик...

Фәризәни евә кәтирдиләр. Билирдиләр нә исә олуб, дивар боју дајаныб күнаһкар адамлар кими, көзләрини кәлиндән чәкмирдиләр. Офелја ортада һәрләниб гызларыны гаршысында дајанды.

— Көзүңүзү ачын, көзүмүн ичинә дүрүст бахын, бу кәлинә бир шеј олса, анд олсун аллаһа, икиннин дә сачыны кәсәчәјәм! Өлүбсүңүз? Бәлкә бу ушаглыг еләјиб, өзүнү дағдан атачаг, көзүңүзүн јумачагсыңыз? Һарада батмышдыңыз? Демәмишәм кәлиндән көз-гулаг олун?!

— Ана, онлары данлама, нә гәдәр күдсәләр, хејири јохдур, бир күн, ики күн сәнә гонағам, кедәчәјәм...

Сәһәр Ирадә Офелјаны да, гызлары да муштулугламышды. Ахшам ешитдијини онлара демишди. Гәлбләрини көјнәдән кәдәрдә севинч нишанәси варды. Офелја:

— Гызым, ахы балаһ вар, — деди, — мәним Илһамымы аллаһ әлимдән алды, бары сән гал јаша, онун бирчә јадикарыны да јашат!

Фәризә утанды, башыны кәнара дөндәриб, өзүнү билмәмәзлијә вурду.

— Илһамсыз дүңја мәним үчүн һечдир, һечликдә мән јашаја билмәрәм, — деди.

Зивәр нәнә әлиндә долу стәкан кәлди. Арвад дүңја көрмүшдү, чох ағламагла иши олмазды. Онунку ев адамына көз гојмаг иди: Ким чөрәк једи, ким јемәди... Билирди ки, белә һалларда боғаздан тикә кетмир. Ач галыр, сонра да хәстәлик тапырдылар.

— Ај балам, бу кәлин ики күндүр ағзына су да вурмајыб, демирсиниз мә'дәси корланар? — Стәканы Офелјаја узатды. Шәрбәтдир, буну она дадыздыр.

Офелја стәканы алыб әрклә онун ағзына јахынлашдырды.

— Бунчыгазы ич...

Ичмәди, әлинни архасы илә кәнар етди.

— Үрәјим истәмир, о јана чәк.

— Гыз... гыз, өләрсән! — Һиккәли күкрәди. — Өлүб мәним евими јыхарсан, ич!

Фәризе үзүнү дивара дөндөриб икнәлли көзләрини га-
пады.

— Ај ана, ичмир дә, нијә мәчбур едирсән!.. — Тофигә го-
луну кәлинин бојнуна салыб дивардан аралады. — Әјнин дә
назикдир, нијә галын кејинмирсән?.. Пәнчәрәни дә ачыг го-
јуб еви сојудурсан. Елхана дејәчәјәм пәнчәрәни мыхласын.
ача билмәјәсән.

— Јох, мых вурду, шүшәсини гырачағам...

Офелја:

— Ај бала, шүшә тапылмыр, сојугдан гырыларыг, — де-
ди. — Гој пәнчәрәнин далыны бәркитсинләр.

Динмәди. Күлбәниз бәркитмәк истәјәндә һәјәчанлы ба-
гырды.

— Күлбәниз!..

Бир-биринини үзүнә бахдылар. Зивәр нәнә дә үшүјүрдү.
Офелја ајаға дурду.

— Кәлини чыхын, кәлини дә бу евә кәтирин.

Фәризе һеч вахт гајыианасынын үзүнә ағ олуб, сөзүнү
гајтармамышды. Ачыглы данышығындан анлады ки, ондан
инчијиб, сакитчә архаларынча чыхды.

Чобан киши бајагдан кәлиб гапынын ағзында дајан-
мышды. Зивәр нәнә јер көстәрди.

— Орада нијә дурубсан, — деди, — кеч отур.

Чобан киши ичәри кирди.

— Бағда раһат олмур, деди кет көр гыз нејнәјир? Јат-
мајыб?

Офелја отурмады, эли гојнунда гапынын јанында да-
јанды.

— Өзү кәләрди, — һиккәли данышды. — Көрәјди јатыб,
јохса башымыза ојун ачыр!

Киши ағыр-ағыр башыны һәрләди.

— Сакит ол, гызым, ағыллы долан... Чөрәк јејиб?

— Һарада јејиб... Ахшам Бағданын өзү көрмәди, једи
ја јох? Јемир. Јемәјиб ачындан өләчәк, бизи ел ичиндә хар
сләјәчәкдир.

Зивәр нәнә јатаг отағыны көстәрди.

— Ичәри кеч, бах, буз кимидир. Гапыны гапајыб, пәнчәрәни ачыр ки, ев сојуг олсун.

— Нијә?

— Ев сојуг олсун... сојуглајыб өлүм! — Офелјанын сәси учалды. — Адам да өз чанына белә гәсд едәр?!

— Анасы деди гыз динчәлмәсә, көтүр кәл. Ичазә версә-низ ики күнлүјә апарардым...

Фәризә силкәләниб башыны тәрпәтди.

— Јох, мән кетмирәм! — деди.

Елә бил сөз-сөһбәт бура кими иди, бурда гуртарды. Намы сусуб көзләрини дөшәмәјә дикди.

— Анан чагырыр, гызым. — Киши аз гала јалварырды. — Кәл кедәк, көр нә дејир? Бәлкә дәрдинә бир әлач еләди...

— Дәрдимни әлачы бу евдәдир... Бу евдә дәрдимә әлач тапачағам.

Багда јеничә кетмишди. О да, Чобан киши дә јахшы билирди ки, белә күндә јас јериндән гонум-әгрәба, гонум-гоншу кетмәз. Ананын кетмәси үзүрлү сајылырды, ев бала-ча иди. Анчаг Фәризәни кетмәси јахшы дүшмүрдү. Офелја деди:

— Гој галсын, — баша дүшүрдү ки, Багда нијә дејир кәсени о да шүһәләниб. — Тәскилији онула тапырыг, галыб гызларла јатар.

Чобан киши билирди Офелја гызы тәк бурахмаз, там архајын олуб сөһбәтин истигамәтини дәјишди.

— Әһмәд кишиндән нә хәбәр вар? — Көзүнү дөјдү. — Јанына кедән олуб?

— Иә, Елхан кетмишди... Онун да ајағыдыр.

— Күндүз сорушдум, дејир гычыны басыб сндырыблар. Иди јахшыдырмы?

— Јахшы дејәндә ки, ағыр дејил, чарпајысыны чыхарыб дәһлизә гојублар.

— Сәксән јашында кишинин ганы вар ки, гајнасын, гырылымыш сүмүјү тутсун? Чәтин аглым кәсир ајағы дүзәлсин.

— О сарыдан да евимиз јыхылды... Ики зәрбә үрәјимизә бирдән дәјди.

— Елханы көзлө, гырага бурахма.

— Сахламаг олур? Тез-тез баш алыб кедир...

Фәризе һеч кимни үзүнә бахмырды. Өләнләрдән, жаралананлардан данышанда дајана билмирди, ичәридән әријиб хырдаланырды. Дөзмәди, өз отағына кетди. Күлбәниз дә архасынча јолланды.

Зивәр нәиә јаныглы аһ чәкди.

— Бу мәхлуғун нә иди күнаһы, евләри шивәли олду?

Чобан киши Ағбаба дағынын әтәјиндә доғулмушду. Сонра һамамлыја кәлиб Сарал кәндиндә даими мәскән салмышды. Ев тикмишди. Евин дашлары бир-бирини үстә галхыб учалайда ағлына белә кәлмәзди ки, бу ев өзүнә јох, ермәнијә гисмәт олачаг. Ону дәдә-баба јурдундан, гәдим торпагындан говуб, евләринә саһибләнәчәкләр. Олуб-кечәнләр јадына дүшүб дәрди тәзәләнди.

— Һәр шеј ермәниләрин учбатындан олду. Бу ермәни мијләти ки вар, чох пахыл мијләтдир. Башга мијләти о торпагда көрмәјә көзләри олмазды... Өзләринә дә пахылдырлар. Пулдан өтрү ев јарыб јол кәсир, адам өлдүрүрләр. Анчаг јери кәләндә сөzlәри бир олар. Мөһкәм бирликләри вардыр. Онларда намус јохдур, биздә бирлик. Намусумузун гејрәтини чәкдијимиз кими бирлијимиз олсајды, бу күнә дүшмәздик.

Рәсмийә чај кәтирди. Чобан киши ичмәди, галхыб кетди. Тофигә јорған-дөшәк кәтириб евин ортасына сәрди, дүнәнки кими јастыглары дүзүб:

— Ким һарада истәјир, јатсын, — деди.

— Ана, — Рәсмийәни додағы титрәди, — Фәризадән горхурам... Истәјир өзүнә бир шеј еләсин.

— Билирәм. Она көрә дә дејирәм јыхылыб јатмајын, көз олуи. Дилиниз динч дурмады, кәдәни сәһәр бура кәтирәчәкләрини она билдирдиниз... Ешидәндән чох нараһатдыр. Көрмүрсән, чалышыр тәкләнсин.

— Бајаг мәтбәхә — ишыг дүјмәсинә бахырды. Елә марытламышды ки, көзүнү чәкмирди.

— Өзүнү тока верәр, ел ичиндә биабыр оларыг. Дејәрләр

бир кәлини көзләјә билмәдиләр, ики мејит евләриндән бир-дән чыхды.

— Јох, көзләјәчәјәм, јатмајачағам, гардашымын әманәтнин көзләјәчәјәм...

— Аллаһ биздән кәсди. Илһамы әлимиздән алды. Дөрд-беш ај кечәр, азад олар... бәлкә оғлу олачағ, кедәнин јери долачағ!

— Аллаһ! Оғлан олса, Илһамын адыны гојарсан...

— Кәлин разы олса, һә. Ола биләр үрәји көтүрмәсин, әринин адыны ушағына гојағ.

— Елә дә олар?

— Унуда билмәјәндән сонра һәр шеј олар.

Күлбәниз о бири отагдан сәс кәсиләндән сонра гјағынын учунда дивардан араланыб ишығын дүјмәсини басды, дахма кур ишыға гәрг олды. Чөлүн шахтасы дивары, палтары, мебели сојутмушду. Кәлинин јанына кәлди.

— Фәризә, гурбан олум... — Әлини күрәјинә сүртдү, бојун-боғазында кәздирди. — Буза дөнүбсән, өләрсән.

— Өлмәк истәјирәм... мән өлмәк истәјирәм! — Додагла-ры бир-бириндән араланды. — Нечә галыб јашајым? Даш үрәкли дә бу дөрдә дөзмәз, мән нечә дөзүм?

— Нејнәјәсән, чарән нәдир, дөзмәлисән!

— Бачармырам!.. — агламсынды. — Ахы бачармырам!

— Ај аллаһ... ај аллаһ... бу бинәваја рәһмин кәлсин, бунун үрәјинә бир хоф сал, гој раһат олеун!

— Хоф! Аллаһ хоф салачағдыса, Илһамымы әлимдән алыб мәнн бу күнә гојмазды.

— Өзүн күнүнү пис күнә апарыб чалајырсан... Мән бу палтарда дондум, сән сојугдан өлмәдин мәкәр?

Фәризә ганрылыб алтдан јухары көзләрини онун үзүнә зилләди.

— Нә дејирсән? — Көнүлсүз сорушду. — Дејирсән Илһам бумбуз торпагда јатсын, мән исти отагда, јумшағ јатагда јатым? Һазыр јатмышдығ да. Аллаһ буну бизә чоғ көрдү, јумшағ јери бизә рәва билмәди. Илһамы алыб апарды, тәк галыб, инди о да јатмыр, мәнн көзләјир. Кедәчәјәм, мән

ону тэк гоја билмэрэм, онун јанына кедэчэјэм. — Шәкилә бахды, бахды, сонра јалварышлы бир тэрздә деди. — Күлбәниз, сәндән бир хаһишим вар, јеринә јетирәрсән?

Гыз анламады о нә дејәчәк, хоһнал олду.

— Чан бачы, де, нә дејирсән де. Әлимдән кәлсә хаһишини јеринә јетирим...

— Мәни Илһамдан ајырмасыныз... икимизи дә шәклини бирликдә бөјүдәрсиниз... Чәназәмизи дә гапыдан бир галдырарлар, бир апарарлар, икимизи дә бир гәбирә гојарлар!

Күлбәнизни гулагларында сәс курладыгча санки башына од әләнирди. Горхду, горхудан гышгырмаг истәјирди, гапы ачылды. Зивәр нәнә астанада көрүндү. Јухулу иди.

— Ај бала, бура нијә белә сојугдур?

Күлбәнизни үрәји көврәк иди, чаваб верә билмәди, ағлады. Арвад гапыны өртүб јахын кәлди.

— Кәлин, сән инадындан әл чәкмәјәчәксән? — Арвад көрүрдү кәлин нијә јери ачыб јатмыр, пәнчәрәни ачыг гојмасынын сәбәбини дә билирди. — Дурун кәлин бу евә.

Арвад-ушағын јатышдыгы ев чох бөјүк дејилди. Нәм дә алчаг иди, әлини галдырсан тавана дәјәрди. Бир пәнчәрәси, үч гапысы варды. Гапынын бири чөлә, бири мәтбәхә, о бириси дә кәлин јатдыгы отаға ачылырды. Мәтбәхдә јанан газын истиси евин үчүнү дә гыздырырды. Ортадан стол, стуллар чыхарылыб, телевизор көтүрүлмүшдү. Тофигәнин ушаглары, Елханынкылар, евин гыз-кәлини бир-биринин јанында дөшәниб јатмышдылар. Зивәр нәнә јерини кәлинә вериб, өзүнә гапынын архасында јер етди. Күлбәниз дә Рәсмийәнин бөјрүнә кирди.

— Јатын... — Зивәр нәнә бир јуху алмышды. Күлбәнизни јухусу кәлдијини көрүб: — Сән дә јат, — деди. Өзү јатмады. Јорғаны синәсинә чәкиб дивара сөјкәнди, көзү кәлиндә галды.

Фәризә узанмады, јеринин ичиндә отуруб үзүнү әлләри илә гапады.

— Ај бала, нијә отурубсан, јеринә кир јат. — Нәнәнин шәффаф көзләри парылдады. — Гызым, сәнинлә дејиләм...

Кәлини жорғаны синәсинә чәкди, јумаг кими бүзүлүб галды, тәрпәнмирди. Зивәр нәнәнин јаваш-јаваш көзү јумуду, башы синәсинә кәлиб хорултусу ешидилди.

Намы јатса да бир Фәризә ојаг иди. Јатмамышды, јухусуну гәлбиндән сурәтнин чыхара билмәдији, истәјиб үрәјинә салдыгы, тез севиб тез дә итирдији Илһама гурбан вермишиди. Вердији гурбаны кери алмаг, кимәсә хәјанәт етмәк демәк иди. Тезликлә Илһама чатмаг арзусу варды онда, јатды арзусу пуч олачагды. Вахт тәләсдирди ону. Көзалты бахды. Нәнә ширии јухуда иди. Күлбәниз дә һушланмышды. Ајагларыны алтына јығыб галхмаг истәди. Күчәдә ит һүрдү. Сәсә Күлбәниз көзүнү ачыб һовлу-һовлу дөјүкдү. Кәлини јериндә, башы синәсинә дүшмүш көрүб көзләри јенидән гапанды. Кәлини көзләди, та һеч кәсин тәрпәниб гымылданмадығыны көрүпчә сакитчә, нәфәсини дәрмәдән дикәлиб галхды. Арвад-ушаг — кимини үстү ачыг, гол-гычыны бир-бирини үстә ашырыб, кимиси жорғанын алтда јатырды. Хорулту, фысылты бир-биринә гарышмышды. Диварын дибинлә кечиб мәтбәхә кирди.

Пајызда бадымчан туршуја гојмаг үчүн есенсија алмышды. Ишләтмишидиләр, икиси артыг галмышды; тәләсик әлини шүшәләрин архасына салды, ахтарыб тапды. Тез, тәләсә-тәләсә, көзүнү гапыдан чәкмәдән дишинә салыб ағзыны ачды, стәкана бошалтды. Зәһәр ачы олса да бәзәи дөнүб шәрбәтә чеврилир, гәлбә хош мәрәмлар кәтирир. Фәризә мәгсәдини астанасында иди, тәләсирди. Бир аздан дан јери сөкүлүб сәһәр ачылачаг, јатанлар ојаначаг... кедәнләр Илһамы кәтирәчәкдиләр... Оунла бирликдә хошбәхтлијин астанасына гәдәм басыб, кәлини отағыны ачыб ичәри кирмишиди. Бирликдә дә хошбәхтликләрини сонуна нөгтә гојуб ахирәт дүнјасына говушмалыдыр.

Стәкан долмушду. Һеч ким әлиндән алмырды. Галдырды, верәчәји әзабы, дәһшәтли ағрылары фикринә кәтирмәдән гајсымыш додағына јахышлашдырды, көзүнү јумуб бирнә-фәсә башына чәкди. Стәкан додағындан аралапмамыш ичәриси јанды. Түстүсү фәвварә вериб ағзындан чыхырды, һисс

едирди мэдэси дограныр. Синэсини тутуб кэлдији кими сакитчэ дэ гајыдыб јеринэ кирди. Дәһшәтли ағрыдан кал ајағларыны алтына чәкиб бүзүлүр, кал да әл-ајағыны уздыб кәрилди. Бөјрүндә јатанлара тохунурду, истәмәди ојансынлар, галхыб өз отағына кирди, гапыны өртүб чарпајынын үстә јыхылды.

Чөвһәр өз ишини көрүрдү. Кетдикчә ичәрисе парчалапыб ағрысы артырды. Саға-сола дөндү, дөнүб үзүстә дүшдү, һөјдән дүшмүш бармағлары нлә гарныны овхалады. Билди өләчәк, тез өлмәк истәјирди. Шәклин үстүнү ачды, бахды. Илһам да һәмни күлүмсәр бахышла она бахырды.

— Илһам, Илһам, — деди. — Мән сәнин мејитини көрдүм... Көзүмүн габағында табута гојуб апаранда да арханча бахдым, билдим бир дэ евә гајытмајачагсан, кетди, о кеши сәнин сон кедишини олачаг. Та сәни көрмәјәчәјәм, сәсини ешидиб сөзләрини динләмәјәчәјәм... Сән чәкдијим әзаблары көрмәдин, өлүмүмү дэ көрмәјәчәксән. Өзүм дејәчәјәм... сәндән сонра нә олмушдурса һамысыны өзүм дејәчәјәм.

Ағрысы артырды, дајана билмәди, чарпајыдан дүшүб кәзинди. Синэси јанырды, она елә кәлди ичәрисини бычагла доғрајырлар. Сәсини ичәри чәкмишди, истәмирди биллиб һарај гопарсынлар, һәкимә апарсынлар... Өз одуна өзү јанырды. Фикри өзүндә дејилди, Илһамын јанында, она чатачағы вахтын јетишәчәји анда галмышды.

Үрәјиндә ики кәлмә сөзү варды. Тез-тез гапыја бахырды. Күлбәнизиди көрмәк истәјирди, о исә көрүнмүрдү. Чыхды. Дүнјанын ағрылы-ачылы дәрдиндән хәбәрсиз јатмышдылар. Кечиб јериндә отурду. Истәди Рәсмнјәни дурғузсун. Бәрк јатмышды, гыјмады јухусундан етсин. Бели дэ ағрыјырды. Истәди кимсә күрәјини овушдурсун, дивара сүртдү.

Зивәр нәнә гымылданды. Кәлин сүст дајанды, матдым-матдым бахды вә сакитчә әлини јерә вуруб дурмаг истәди, тагәти чатмады, һал-һәрәкәтдән дүшмүшдү. Чырпынды, бурулуб офулдады.

Нәнә һәниртијә көзүнү ачды. Анчаг да о сәптә бахды.

Кәлин јатмамышды, бәдәни кәрилмиш һалда јерин ичиндә отурмушду.

— Гызым, јатмајыбсан? — Көзү үзүндә галды. Сифәти бајагкы дејилди, рәнки гаралыб көшә кими чәкилмишди. — Бала, сәиә нә олуб, о һала дүшүбсән?

— Неч!.. неч!.. — Чәтинликлә ики кәлмә деди.

Көрдү кәлин санчыманан кими олуб... Билирди кәлинин ушағы вар. Олмаја ушағын санчысыдыр, тәләф едәчәк?.. Бәс бәнизи нијә гаралыб? Додаглары да бүзүшүб... Көзүнү ондан чәкмәди.

Кетдикчә ағры артырды. Кәлин чалышды тәрпәниб һисс етдирмәсин, бачармады. Бурулуб инилдәди. Пычылаты илә:

— Илһам... дөз... бир аз да дөз... јанына кәлирәм!.. — деди.

Зивәрнәнә гулағыны шәкләјиб көзләрини кениш ачды.

— Кәлин, сәи нә гәләт еләјибсән!.. — Сәси учадан чыхды.

Күлбәниз сәсә ајылды, сәрсәм ора-бура бахыб көзү нә нәсинин үзүндә галды.

— Нә олуб? — тәшвишлә сорушду.

— Кәлин өзүнә нә исә еләјиб, һалы писдир! — Гызыны чағырды. — Офелја!

Күлбәниз сычрајыб јеринин ичиндән чыхды, әввәл кәлинин үстә гачды, үзүнә, сонра исә икиәлли башындан јапышыб ганырды, көзүнә вә ағзына бахды: додаглары, дили габыгдан чыхмышды.

— Мама!!! — Вар күчү илә бағырды, сәсә орда-бурда көзүнү ачыб дикәлән башларын арасындан кечиб мәтбәхә гачды. Ичәри кирән кими столун үстә бош стәканы көрдү, көтүрүб ијләди, ији бурнуну кичишдириб әтнин чимчәшдирди. Күндүз анасы демишди ки, бирдән евдә сиркә чөвһәри олар, кәлин тапыб ичәр. Ағлына кәлмәди евдә олар. Стәкан әлиндә өзүнү отаға атды. — Мама, кәлинин сиркә ичиб!!!

Офелја јеничә галхмышды, гызларын әлиндән аман тапырды кәлинә јахын дүшсүн. Ирәли, кери кедиб әлләри һавада галды.

— Нэ ичиб?!

— Есенси ичиб...

— Вај евим јыхылды! — Дизинэ дөјдү. — Вај, чырағым кечди!

Зивэр нэнэ чырпынды.

— Гыз, нијэ белэ етдин? Чаван чанына јазығын кэлмәди?! Ај бала, чөвһәр сәни өлдүрәчәк!

Офелја эл-ајаға дүшдү.

— Ај гыз, һәким чағырын... Ај бала, гоншулара хәбәрә гачын, көмәјә кәлсинләр! Кәлин, мән өләјдим... бала, мән өләјдим! — Бөјрүндә јерә чөкүб башыны синәсинэ алды. Тофигә өзүнү дөјдү.

— Вај, евимиз јыхылды! — Бир тәрәфдән дә о гучаглады. — Чан... Чан Фәризә!..

Рәсмијә бармагларыны ағзына салыб кәмирди.

— Мән өләјдим, сән нијэ белэ етдин, бачы! — деди.

Зивэр нэнэ гыз-кәлинин башы үстдән тез-тез бојланыб бахыр, гапыја тәрәф дөнүрдү.

— Јубатмајын, гоншунун биринэ дејин, кәлиб һәкимә көтүрсүн...

Офелја карыхдығындан ушаға да үз тутурду.

— Гачын, гачын гоншулары чағырын... һәкимә хәбәр верин!

— Кечдир... һәкимин... хејри... јохдур! — Фәризә сәси гырыла-гырыла ики кәлмәни дејиб башыны гајынаасынын чијнинэ сөјкәди. — Бағышла мәни, ана!..

— Нијэ белэ етдин, Фәризә?

— Мән... та кимә... лазымам?

— Јох, елә демә... баламын әвәзи идин... Онун гохусуну сәндән алырдым...

— Мән Илһам... үчүн... бу евә... кәлмишдим... Илһам... јохдур... онсуз... галыб... нејнәјәчәјәм!.. Аллаһ белә... мәслә-һәт... билди... белә дә... јах...шыдыр!..

— Аллаһ, һеч вахт рәва билмәз ки, үч баламын үчүнү дә бирдән гәбирә гојум! Бала, ахы һамиләсән, ушагын олачаг-

ды! — Кимиси кејиниб, кимиси јарычылпаг димдик дајаныб сызлашырдылар. — Нэ олду, кэлэн олмады?

— Ана... узат мәни... гој раһат... өлүм!..

— Јох, Фәризә, сән өлмәјәчәксән! — Гој һәкимә чатдырым, олуб-галанымы верәчәјәм... евими сатачағам... Гулағымын сырғасыны, бармағымын үзүкләрини верәчәјәм, сәни гојмајачағам өләсән, гуртарачағам!

— Ана... бәлкә сәнвим олуб... гаршында... бир күнаһым... вар... кеч... күнаһымдан... — Офулдајыб сағ-сола дөндү, гыврылыб ачылды.

— Аллаһ өзү билир, сән нечә кәлини олубсан... Бах, күнаһын будур, буну мән бағышласам да аллаһ бағышламајачағ!..

— Сән... сән бағышла... Тофигә... Рәсмијјә... Күлбәниз... сизә бачы дедим... бачым олдуруз... етибарсыз... чыхдым... бачылыгдан... ајры дүшдүм... Севибсиниз... мәнәббәтин нә олдуғуну... јахшы билирсиниз... Мән дә... Илһамы... севмишдим... Онун мәнәббәтинә... биканә ола билмәздим... Эзаб чәкиб... јашамагданса... бирдәфәлик... өлмәк даһа... јахшыдыр!..

— Кәрәк чанына гәсд етмәјәјдин!..

— Белә јахшыдыр.. Илһамын јолунда хошдур... мәнә... Додағыны Офелјанын әлине јахынлашдырыб өпдү. — Сән дәи... бир төвәггәм... вар... Мәни Илһамдан... ајырмајын... Икимизи бир... гәбирә... гојарсыңыз!

— Бала, аз көздағы көрмүшдүм, бирини дә сән артырдын?!

Дахма сәсдән, ағлашмадан дағылырды.

— Бачы вај!.. — дејирдиләр.

— Гардаш, кәл!.. — дејә гапыја үз тутмушдулар.

Зивәр нәнә ағлајырды, јана-јана сәсини ичәри чәкиб үрәјини әридә-әридә ағлајырды.

— Мән өләјдим... өлүм мәнә јарашыр, мән өләјдим... Күнаһ мәнәдир... мән јатдым... Јатмасајдым белә олмајачағды!

Гоншу билди, гоһум хәбәр тутду, гапы, дахма адамла долду. Тә'чили јардым машыны кәлди.

Офелја өзүнү итирмишди, бәдәни әсирди. Көзү гапыда, ичәри кирәнин үзүнә бахырды. Елә һеј:

— Тез олун! Тез олун! — дејирди.

Кәләи көрүрдү Фәризә өлүб әлдән кедиб, ахырынчы аныны јашајыр. Наүмид олсалар да машина көтүрдүләр.

Кәлини хәстәханаја чатдыра билмәдиләр, јолда кечинди. Машины мәсчидә дөндәрдиләр.

Ијирми икиси, матәм күнү... Сәһәр саат једди. Тој-бүсәтәы гапы бирдән-бирә дөнүб вај-шивәили гапыја чеврилмишди. Ешидән, билән сојуға бахмады, ахышыб кәлди. Арвадларын вај-шивәни орда-бурда дајанмыш кишиләрни гәлбини сызладыр, үрәкләрни риггәтә кәтирди.

Саат сәккизә ишләмиш күчәни күнбатан тәрәфиндән бир машин көрүндү. Дедиләр. Хырдалана кедән машиндыр, мејити чыхарыб кәтириләр. Күнчыхан тәрәфдән башга бир машин кәлирди. Ики машин, икиси дә бир-бириндән хәбәрсиз, һәр икисиндә дә мејит... Ики чанда дөјүнән бир үрәк сусуб ики машинда бир евә кәлирди. ♪

Бир очаға ики мејит бир күндә гисмәт олмушду. Бир ев ики чәназәни гапыја енәчәјини көзләјирди, гыз-кәлин шивәнә һазыр иди. Ики тәрәфдән, ики ејни чүр машин, икиси дә ејни вахтда гапыја јахынлашды, ики чәназә ејни вахтда ики машиндан ендирилиб јолун ортасында гоша гојулду. Ики чаваны ики тајфанын, ики елин, обанын — Гарабаһ елинин вә Ирәван маһалынын ағбирчәкләри ағлајыб сач јолдулар. Ики нөвчаван үчүн ики милјон инсан көз јашы ахытды.

Һәмни күн Азәрбајчан торпағынын азадлығы, милләтин истиглалијјәти уғрунда шәһид олмуш оғулларын вә гызларын чәназәси Азадлыг мејданына кәтирилди.

Хошбәхт, фираван Бақы бирдән-бирә гара кејди, гара бәзәнди. Күчә вә мејданларда гырмызы бајрагларын јеринә гара бајраглар јелләнди.

Ијирми ики јанвар, саат он. Азадлыг мејданы, дәннз кәнары. Дағусту парка узанан күчәләр адамла долмушду. Ики милјонлуг шәһәрин милјон јарымы бурада иди. Шәһидләрн сон мәзилә јола салмаға кәлмишдиләр.

Саат он бир. Трибунадан мәрд оғулларын сәси ешидилди. Азәрбајчан милләтнин дүнјаја таныдан Зејнәбин фәрјадыны ешитдикчә адамлар гәзәбә кәлир, рәнкдән-рәнкә дүшүб вугарлы башларыны ашағы салырдылар.

Саат он ики. Бинә вә Зирә аеропортларындан ештијатдан чағырылмыш гырғын төрәдән дөјүшчүләр Ставропола, Ростова көндәриләркән халг үчүн «әрмәған» гојуб кетдикләри чәназәләр Азадлыг мејданындан чијинләрә галхды.

Лиманда лөвбәр салмыш кәмиләрин һәјәчанлы фитләри учалды.

Издиһам шәһәрин ән јүксәк јери — Дағусту парка, күнаһсыз өләнләрин әбәдијјәт јери олачаг Шәһидләр хијабанына јолланды.

Сулар гојунда сүзән гағајылар дәннздән ајрылыб саһилә чыхмышдылар, инсан дәрјасы үзәриндә гыј вуруб һарај гоһарыр, милләт оғуллары үчүн гәмли маһны охујурдулар. Гағајыларын һарајы алтда јүз отуз бир шәһид мәзара гојулду! Једди јүзә јахын оғул-гызын, арвад-ушағын синәси парчаланыб, гарны дешилди, кәлләси дағылыб, ајағы, голу сынды, хәстәханалара дүшдү! Јетмиш једди оғулун ады ит-кинләр сијаһысына салынды. Јүзләрлә күнаһсыз ата-оғуллар һәбсханаларын күнчләринә атылды!

Гағајылар шәһид олмуш адамларын адына гошулмуш матәм маһнысыны, Фәризә вә Илһамын фачиәли өлүмүнүн әфсанәјә чеврилмиш маһнысыны охујурду!

Хош мәрәмлы күнләр Бакынын ган сызан јарасына чеврилди. Шәһәр матәм ичиндәдир!..

Гағајылар бајаты дејир, аналар ағлајырды!

Баш үзүләр, тән ағлар,
Гибләси итән ағлар.
Һәрәни өз доғмасы,
Шәһиди Вәтән ағлар.

Сон гәмни олсун, Бакы!..